

Arts i Humanitats

Guies per a una
docència universitària
amb perspectiva de gènere

Museologia i Museografia

Ester Alba Pagán

Xarxa Vives
d'universitats

MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA
UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA
DE GÈNERE

Ester Alba Pagán

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Ada GARRIGA COTS, presidenta de la Comissió d'Igualtat, Universitat Abat Oliba CEU
Carmen VIVES CASES, directora del secretariat d'Igualtat, Universitat d'Alacant
Marta TORT COLET, comissària d'Educació, Cultura, Joventut i Esport, Universitat d'Andorra
Mària PRATS FERRET, directora de l'Observatori per a la Igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona
Núria Sara MIRAS BORONAT, delegada del rector per a la direcció de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona
Elisa MARCO CRESPO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera
Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la Igualtat de Gènere, Universitat de Girona
Esperanza BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears
Consuelo LEÓN LLORENTE, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Internacional de Catalunya
Fernando VICENTE PACHÉS, director de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I
Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida
Mària José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx
Mària OLIVELLA QUINTANA, coordinadora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Oberta de Catalunya
Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia
Josefina ANTONIJUAN RULL, vicerectora de Responsabilitat Social i Igualtat, Universitat Politècnica de Catalunya
M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València
Rosa CERAROLS RAMÍREZ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra
Andrea DEL POZO RODRÍGUEZ, cap de l'Àrea de Secretaria General, Universitat Ramon Llull
Víctor MERINO SANCHO, comissionat d'Igualtat i Diversitats, Universitat Rovira i Virgili
Rosa Maria MOCHALES SAN VICENTE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València
Mar BINIMELIS ADELL, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec

12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-44327-7

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

Autora: Ester Alba Pagán

Coordinadores: M. José Rodríguez
Jaume i Maria Olivella Quintana
@Xarxa Vives d'Universitats, 2022

 Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

Aquesta obra ha estat editada amb el suport de l'Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	9
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES IMPLICACIONS	10
03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	15
04. PROPOSTES PER INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA	24
4.1 Objectius de l'assignatura	24
4.2 Continguts de l'assignatura	25
4.3 MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA	26
4.3.1 Museologia	26
4.3.2 Museografia	30
4.4 gestió i disseny d'exposicions	34
4.5 Avaluació de les assignatures	38
4.6 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents	40
4.7 Mètodes docents	41
05. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE	43
5.1 Llenguatge inclusiu	45
5.2 Exemples de dades desagregades per sexe i anàlisis sensibles al gènere	46
5.3 Propostes per treballar textos a l'aula	46
5.4 Materials visuals sensibles al gènere	47

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	49
07. RECURSOS PEDAGÒGICS	54
7.1 Glossari de conceptes	54
7.2 Grups de recerca	56
7.3 Recursos a internet	57
7.4 Xarxes museals	58
7.5 Guies i documents de bones pràctiques	59
7.6 Participació social	60
7.7 Enllaços a programes d'assignatures	61
08. PER A APROFUNDIR	62

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o transversalitat de gènere és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere i altres eixos de discriminació. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes.

D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re) produïdes. D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per a identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que asseguruen que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. Al 2017 es va publicar l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), que constata que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU. Al 2021 es va publicar una nova edició d'aquest informe, en aquesta ocasió coordinat per M. José Rodríguez Jaume i Diana Gil González (Universitat d'Alacant). S'hi conclouia que, tot i que el gènere s'està incloent progressivament en assignatures dels plans d'estudi dels diferents graus, encara persisteix un enfocament restrictiu que, si bé promou la formació en gènere en els continguts, els plantejaments i les metodologies, presenta limitacions com el canvi reduït en la cultura organitzativa i de gestió de les universitats o la convivència amb la ceguesa al gènere de la resta d'assignatures del pla d'estudis.

Un dels principals reptes identificats en ambdós informes per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. Així, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Per aquest motiu el Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU va acordar desenvolupar i continuar nodrint la col·lecció *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació en una primera fase de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra), i de M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Maria Olivella Quintana (Universitat Oberta de Catalunya) en les següents.

En conjunt s'han elaborat fins al moment 28 guies que s'han encarregat a professorat expert en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

ANTROPOLOGIA: Jordi Roca Girona (Universitat Rovira i Virgili)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA: Èster Alba Pagán (Universitat de València)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

COMUNICACIÓ: Maria Forga Martel (Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya)

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

GEOGRAFIA: Maria Prats Ferret i Mireia Baylina Ferré (Universitat Autònoma de Barcelona)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

TURISME: Ester Noguer Juncà (Universitat de Girona) i Montserrat Crespi Vallbona (Universitat de Barcelona).

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

MATEMÀTIQUES: Irene Epifanio López (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

BIOLOGIA: Sandra Saura Mas (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES DE L'ACTIVITAT FÍSICA I L'ESPORT: Pedrona Serra Payeras i Susanna Soler Prat (INEF Barcelona)

INFERMERIA: M. Assumpta Rigol Cuadra i Dolors Rodríguez Martín (Universitat de Barcelona)

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

NUTRICIÓ I DIETÈTICA: Purificación García Segovia (Universitat Politècnica de València)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES I ARQUITECTURA:

ARQUITECTURA: María-Elia Gutiérrez-Mozo, Ana Gilsanz-Díaz, Carlos Barberá-Pastor i José Parra-Martínez (Universitat d'Alacant)

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

ENGINYERIES AGRÀRIES: M. Dolores Raigón Jiménez (Universitat Politècnica de València)

ENGINYERIA NAVAL, MARINA I NÀUTICA: Claudia Barahona-Fuentes i Marcel·la Castells-Sanabra (Universitat Politècnica de Catalunya)

ENGINYERIA INDUSTRIAL: Elisabet Mas de les Valls Ortiz i Marta Peña Carrera (Universitat Politècnica de Catalunya)

ENGINYERIA MULTIMÈDIA: Susanna Tesconi (Universitat Oberta de Catalunya)

ENGINYERIA ELECTRÒNICA DE TELECOMUNICACIÓ: Sònia Estradé Albiol (Universitat de Barcelona)

METODOLOGIA:

DOCÈNCIA EN LÍNIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE: Míriam Arenas Conejo i Iolanda García González (Universitat Oberta de Catalunya).

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

M. José Rodríguez Jaume i Maria Olivella Quintana, coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

Ester Alba, professora de la Universitat de València, recull en aquesta guia un ampli ventall de recomanacions per introduir la perspectiva de gènere en la docència en l'àmbit de la Museologia i la Museografia, una ensenyança atenta a les demandes socials i als perfils professionals, la participació i l'esperit crític. Com es posa de manifest en aquesta guia, sense una reflexió sobre els biaixos de gènere que poden estar presents en l'exercici de la docència, el professorat pot contribuir a reforçar i perpetuar la desigualtat de gènere. De fet, les recomanacions d'aquesta guia passen per establir la necessitat d'incorporar la perspectiva de gènere als estudis sobre els museus, la pràctica expositiva i comissarial, però també des de l'àmbit de la reflexió al voltant de l'organització del treball, la finalitat i funcions dels museus i la seua socialització.

La guia comença amb una discussió dels aspectes que marquen la ceguesa al gènere, i les seues implicacions, de les disciplines treballades en aquesta guia. Els museus, com a institucions pròpies de l'època contemporània, van anar conformant-se a partir dels interessos i d'experiències masculines, tant pel que fa als conceptes, la selecció dels artefactes a conservar, com del relat construït a través de les exhibicions o la didàctica museística, però que també ha afectat a l'organització del treball, provocant que l'experiència, els espais i els treballs assignats a les dones hagen estat tradicionalment menystinguts i que les contribucions de les dones hagen estat invisibilitzades.

La guia ofereix propostes generals per incorporar la perspectiva de gènere en la docència. Per fer-ho, es donen a conèixer les aportacions de diverses autores que, com a resposta al biaix androcèntric en el camp de la museologia, han posat de relleu la importància d'estudiar els museus des d'una perspectiva crítica per tal de trencar la jerarquia de valors que sustenta el discurs museístic tradicional, on l'estudi no sols s'ha de centrar en els museus d'art, sinó en totes les tipologies museístiques. La guia presenta propostes concretes per introduir la perspectiva de gènere a la docència en Museologia i Museografia i Gestió i Disseny d'exposicions i també proporciona indicacions sobre com el professorat pot orientar l'alumnat a incorporar la perspectiva de gènere en els TFG o TFM. Així mateix, es recullen diferents eines de consulta, com pàgines web, bibliografia, glossari de conceptes i enllaços a guies docents, que poden servir d'exemple i es presenten algunes idees per a aprofundir en el procés de reflexió sobre com impartir una docència sensible al gènere.

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES IMPLICACIONS

El *Llibre blanc del Títol de Grau en Història de l'Art* reconeixia les característiques pròpies d'aquesta disciplina científica i humanista, com un ensenyament atent a les demandes socials i als perfils professionals, entre els quals es troba la Museologia i la Museografia:¹ es concep el grau en Història de l'Art com un «ensenyament professionalitzant, atent a les demandes socials i a uns perfils professionals que hem sotmès a enquesta i que s'han confirmat com a eixides reals per als nostres egressats. Entre ells destaquen aquells que tenen a veure amb la conservació, tutela i gestió del patrimoni històric-artístic, molt important a Europa i a Espanya en particular, sense desatendre altres eixides com l'ensenyament o la investigació que les enquestes ens han confirmat com a importants. La nostra formació ha d'atendre a preparar millor a l'estudiant per a treballar en qualsevol camp ocupacional. Això s'ha fet procurant trobar un equilibri entre els continguts més teòrics i els més aplicats i també concretant en els continguts formatius comuns una ineludible planificació de pràctiques acadèmiques i externes». Sobre la base d'aquest document, les universitats implicades en la confecció del *Llibre blanc* van presentar 5 perfils professionals a l'ANECA: protecció i gestió del patrimoni artístic i cultural; conservació; exposició i mercat d'obres d'art; difusió del patrimoni artístic; investigació i ensenyament, i producció, documentació i divulgació de continguts de la història de l'art. Així, en l'àmbit de les matèries amb un reforçat plantejament professionalitzant resulta encara més important incidir en la inclusió de la perspectiva de gènere als continguts, on trobem les assignatures que tracten de les tècniques artístiques, la museografia i la museologia o el patrimoni cultural. No obstant això, la museografia i la museologia conformen per elles mateixes disciplines independents que s'associen al caràcter transversal que impliquen els estudis dedicats al patrimoni cultural i a l'estudi dels museus on intervenen altres disciplines, per la qual cosa estan presents a títols de postgraus dedicats a la conservació dels béns culturals, la gestió cultural, el patrimoni cultural, l'educació, etc.

La perspectiva de gènere es pot treballar en totes les assignatures d'Història de l'Art, ja siga des d'un plantejament cronològic o temàtic, com és el nostre cas. El canvi fonamental en el plantejament dels estudis actuals és anar més enllà de les assignatures específiques optatives que aborden la perspectiva de gènere, bé de manera general o bé de manera concreta dins de les diferents titulacions. Allò desitjable és incloure la perspectiva de gènere en el relat, no sols als continguts sinó a tot el desenvolupament de les diferents matèries. Aquestes assignatures

1 Publicat per l'ANECA a Madrid en 2006; DP B-53.403-2006.

ofereixen un ensenyament més pràctic i orientat al món professional, per la qual cosa la incorporació de la perspectiva de gènere resulta fonamental, per tal d'evitar la perpetuació de rols i estereotips discriminatoris en el món laboral.

Al llarg d'aquests dos segles i mig d'història, el museu com a contenidor cultural ha anat construint una forma concreta d'entendre, veure i imaginar el món. El museu amaga un petit univers en què el relat construït ha estat fonamental per a la construcció de la memòria i de l'imaginari col·lectiu de les societats presents. Els museus, com espais culturals, formen part del procés de construcció i producció cultural, la pràctica del qual parteix d'una selecció prèvia, d'apropiació i d'ús dels béns materials i simbòlics. Aquest procés de selecció suposa la definició de la transmissió de la idea d'allò que és valuós i de com s'hi identifica la societat.

Des de la perspectiva de gènere aplicada a la museologia es posa l'accent en dues maneres concretes de fer una revisió feminista del museu. D'una banda, els béns exposats al museu, així com els materials i suports didàctics que els acompanyen, han de ser revisats per oferir una imatge igualitària del paper de la dona a les societats del passat i al transcórrer històric, que supere el discurs heteropatriarcal amb què la història ha estat construïda. D'altra banda, actualment són molts els museus que entenen la necessitat d'incloure la dona en la construcció de les narratives mitjançant un paper actiu de participació en les representacions de la vida quotidiana i de la història, però també el replantejament dels discursos canònics al voltant del gènere. El primer dels objectius s'emmarca dins de les noves perspectives de la museologia crítica o nova museologia que pretén una revisió dels continguts textuais i visuals projectats, en què, sovint, trobem un discurs usualment androcèntric, socialment assumit i acceptat, doncs el museu no és aliè a l'organització social i de gènere en què es configura: «les identitats i els rols de gènere dicotòmics, les relacions socials i de poder entre homes, entre dones i entre tots dos; les activitats i espais associats a ells i elles, els valors i representacions pròpies per a cada sexe d'acord amb un ordre predominant, entre altres elements, articulen un guió de gènere que permet tot el discurs sobre la història, la identitat, la cultura..., o sobre l'evolució de la vida humana present en aquests museus» (Maceira, 2008, p. 209).

Sovint, un apropament als discursos preestablerts als anomenats museus tradicionals ens proporciona la imatge d'una història en què el centre s'ha posat a l'home. Aquests discursos no tenen en compte una explicació de qüestions explícites com les omissions —de la dona en esferes com la creació artística, el poder polític o el protagonisme social i cultural—, aspectes sobre la sexualitat —en què

la dona és vista més com a objecte artístic que com a subjecte creador, en què no falten discursos sobre determinades consideracions sobre la seua naturalesa associada a allò funest o allò malvat—, relacions de parella, vida quotidiana, vestimenta, poder, conflictes, o la valoració social d'homes i dones (Santacana i Llonch, 2010).

Els estudis museològics actuals plantegen la necessitat d'abordar l'estudi i la pràctica museològica des d'una perspectiva èticament compromesa que passa per incloure valors com la participació, la cooperació, la desjerarquització, els sabers múltiples i la distribució del concepte d'autoritat. En certa manera, s'assumeix que la museologia, com a agent discursiu generador de pensament, és també matriu de valors amb què es modela el museu i la pràctica museística. Aquest nou plantejament és fonamental si atenem al paper del museu com agent de transformació social i com a creador de valors, a més de la seua funció fonamental com a lloc per a col·leccionar, conservar i exhibir els béns culturals. La nova museologia i la museologia crítica, junt a les pràctiques curadores feministes, han renovat la pràctica museística i ens han obligat a veure el museu com un espai per a la reflexió, el debat, el foment del pensament crític, la visibilització de les subjectivitats o els discursos exògens. Per tant, «la responsabilitat de la museologia resideix no tant a construir teories, sinó a articular la discussió sobre la funció del museu en la seva relació amb la societat, promoure un pensament crític i proveir d'eines intel·lectuals que permetin modular una idea de museu —la seua funció i significació— d'acord amb les idiosincràsies i les necessitats de cada comunitat i territori, i del propi museu» (Sauret i Rodríguez, 2013, p. 90). El canvi passa per entendre el museu com a agent de transformació social, on rellegir les col·leccions des de la perspectiva de gènere resulta fonamental dins d'aquesta noció de responsabilitat social que deu permear tot el fet museístic. Aquesta inclusió des de la perspectiva de gènere passa per incloure en el discurs a les dones, incloent altres qüestions de gènere, treballar des de la interseccionalitat abordant plantejaments multiculturals, decolonials i interracials per tal de fomentar l'apreci a la diversitat cultural.

Cada vegada és més gran la veu conscient que lluita per canviar i revertir la situació, no només des de les plataformes associatives d'artistes i historiadores de l'art, que reivindiquen un tracte igualitari per a les dones artistes i per a la història de l'art inclusiva, sinó també des de la societat en general i des dels mateixos equips museològics.

- A nivell nacional, són notòries les iniciatives de l'associació *Mujeres en las artes visuales* (MAV), com ara la configuració d'un Museu de Dones Artistes Visuals a Espanya, el primer museu en línia «dedicat a investigar i difondre el llegat de les artistes plàstiques en la història d'Espanya amb la finalitat de normalitzar la inclusió de les artistes espanyoles a les xarxes de recuperació d'artistes dones en la tradició occidental i en la història universal», i així contribuir a la reflexió sobre la situació actual de les dones en el sistema de les arts visuals i en l'àmbit dels museus i de les institucions museístiques. Aquestes mirades han estat introduïdes a través de nous projectes que posen el punt de mira a una nova manera de narrar, des d'una òptica inclusiva.
- El projecte *Museus+Socials* del MECD (Ministeri d'Educació, Cultura i Esport del Govern espanyol) vol transformar els museus en centres dinamitzadors, espais oberts al diàleg amb els diversos moviments socials; actors de canvi social i de consciència crítica, així com institucions obertes a la participació, valedores del dret ciutadà a accedir a la cultura i al patrimoni. Entre els seus compromisos hi ha potenciar la dimensió social i la difusió dels valors democràtics i de ciutadania, en la configuració d'una societat plural; promoure els valors d'igualtat, convivència i tolerància, així com d'integració social, i contribuir a la consecució d'una igualtat efectiva entre homes i dones. Aquesta nova visió és portada a la pràctica pels museus que els darrers anys s'han sumat al projecte, amb iniciatives expositives i de relectura de les seves col·leccions que ofereixen una visió nova allunyada dels antics discursos heteropatriarcal.
- En aquest sentit, destaca també *Didáctica 2.0 Museos en Femenino*, un projecte que és resultat del treball conjunt entre Instituto de Investigaciones Feministas de la Universidad Complutense de Madrid, la Asociación e-Mujeres i els equips dels Museus participants al projecte.
- I també la convocatòria *Reset* del Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana per a projectes que tinguen com a objecte completar la narració històrica, generalment realitzada sota una perspectiva masculina i etnocèntrica, o *Relectures. Itineraris museals en clau de gènere*, l'objectiu del qual és apropar les col·leccions al públic des de la perspectiva de gènere. Aquest projecte parteix de la mirada conjunta entre el món acadèmic (Universitat de València) i el museístic, concretament una xarxa àmplia de museus valencians, alguns amb una dilatada trajectòria i implicació en la inclusió de la perspectiva de gènere en el treball amb les seues col·leccions.

ons i que entenen el gènere com una construcció cultural. Aquest aspecte planteja una nova mirada sobre determinades peces mostrades a les col·leccions permanents dels museus i obliguen el visitant a reflexionar sobre el gènere com un procés relacional (les característiques associades a cada sexe es construeixen socialment en una relació d'oposició), com una relació de poder (hi ha una relació jerarquizada i d'opressió entre els sexes), i intersecció del gènere amb altres relacions de poder (classe, sexualitat, raça, edat...).

En definitiva, la tendència museològica actual reclama la revisió dels discursos museogràfics i la inclusió de veus i mirades abans omeses i oblidades.

03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

Les matèries dedicades a la Museologia i a la Museografia solen estar integrades en la formació dirigida als i a les historiadores de l'art, encara que hui dia les tipologies de museus abasten una gran varietat de col·leccions. Per això, un dels desafiaments és enfrontar-se a l'evolució que el concepte mateix de museu ha experimentat fins a l'actualitat. Totes dues disciplines vinculades a la institució del museu formen part d'una estructura en constant evolució. Per això, la docència ha de plantejar-se com una reflexió, un diàleg obert associat a conceptes i termes d'ús comú: museu, col·lecció, patrimoni, públic, etc., en els quals la perspectiva de gènere des d'una mirada interseccional contribuïska al pensament crític. El museu, per part seua, s'ha transformat. De la institució la missió de la qual era la salvaguarda, conservació i exhibició pública de les col·leccions d'art, cultura material o un altre tipus d'objectes, en un referent de la gestió cultural, a una institució amb vocació de lloc de trobada, en la qual les col·leccions són ja no sols objectiu sinó mitjà per a la creació de relats. En nom de la seua vocació de servei públic, s'atribueix ara la missió de complir elevades comeses en el si de les polítiques estructurants del món contemporani. En l'actualitat el museu és entès com una institució que té dos pilars essencials: la col·lecció i la societat (Deloche, 2007). Totes les tasques del museu tenen com a objectiu relacionar-los entre si amb la finalitat de fer comprensible les seues col·leccions a la societat. És al voltant d'aquesta idea que s'organitza i planifica la matèria, al voltant d'aquests pilars bàsics: la introducció a les disciplines de la museologia i la museografia, la col·lecció, els models de gestió museística, les exposicions i la comunicació, difusió i didàctica, conceptes que han de ser travessats per la incorporació de la perspectiva de gènere als seus plantejaments.

En els anys 70, apareixen en l'àmbit anglosaxó les primeres mesures per a la incorporació de la perspectiva de gènere en els museus a través de plans d'equitat de gènere que busquen la igualtat professional i la detecció dels estereotips i biaixos de gènere en l'exposició (Sullivan, 1994). Els 80 es caracteritzen per l'aparició de publicacions i l'organització d'exposicions en les que existeix una preocupació pel lloc que les dones ocupen als museus com a professionals, d'una banda, i per altra l'interès se centra en les reflexions al voltant de la visibilització de les dones als museus i la manca d'obres de dones artistes a les seues col·leccions, des d'un enfocament crític i reflexiu (Kosut, 2016). Des d'aquests plantejaments, la investigació crítica dels museus va incorporar la perspectiva de gènere a partir dels anys 90 del segle XX, gràcies a la crítica feminista, de manera àmplia i no com a

casos particulars i excepcionals. En concret els pioners treballs de Katy Deepwell es van centrar, des d'una perspectiva feminista, en les estratègies i pràctiques del comissariat, que en els primers anys del XXI van experimentar un notable auge amb les aportacions de Deepwell (2006), Griselda Pollock, (2007), Alexandra Kokohli (2008), Malin Hedlin Hayden i Jessica Sjöholm (2010), Amelia Jones (2010), Katrin Kivimaa (2012), Lara Perry i Angela Dimitrakaki (2013) o Sjöholm (2016). Per a Deepwell, el comissariat feminista implica la programació d'exposicions centrades en l'art de dones o d'art feminista en espais institucionals, mentre que, per a Amelia Jones, el projecte del comissariat feminista es desdoblega en dues direccions: comissariat des de perspectives feministes i/o fer exposicions d'obres d'art feminista o de dones (o totes dues). Així, per a Jones els estudis feministes i els estudis de gènere no poden centrar-se només en les dones, sinó que han d'oferir una reflexió crítica sobre els sistemes ideològics que sustenten la dominació masculina, per la qual cosa el comissariat des de perspectives feministes deu, fonamentalment, posar en qüestió la prevalença d'aqueixos mateixos sistemes dins de l'àmbit artístic i cultural.

En aquest mateix sentit, Griselda Pollock (1988) assenyalava que en l'àmbit de la història de l'art i de la cultura, en general, el feminisme ha d'entendre's com a molt més que una sol·licitud amable d'afegir alguns noms, obres d'art i fins i tot conceptes a l'arxiu existent, al museu o al llibre de text. El feminisme posa en marxa un combat més profund: poder determinar si som capaços de conèixer el món al complet amb tota la seua complexitat i totes les seues diferències. Per tant, el museu gestat al segle XVIII sota les llums de la Il·lustració i amb un esdevenir que ha centrat un relat unilateral, anglo i euro-cèntric, comença des de la teoria i la pràctica museística a introduir altres propostes i maneres de fer i de pensar, allunyats del cànon occidental i del discurs heteropatriarcal dominant. Amb això, proposava l'estudi de les relacions de poder a través del gènere i, així, analitzar de quina manera aquestes relacions intervenen en la producció discursiva de les pràctiques culturals. Sota aquestes reflexions, els museus van començar a qüestionar el cànon com a conjunt de coneixements i de construcció dels sabers, sobretot en relació amb els grups històricament exclosos o infrarepresentats com les dones i les minories ètniques i racials. No és fins a la primera dècada del segle XXI, quan, a més, comença a emergir una preocupació per la representació de les minories sexuals, del gènere masculí i la falta de visibilització d'identitats transgènere o de tercers gèneres (Cuesta, 2013; 2020).

En l'actualitat, està comunament acceptat que els museus actuen com un repositori per a la memòria humana en molts àmbits diferents: cultural, històric, social,

etc. No obstant això, la memòria és selectiva; quan els records es contemplen, es trien i s'exposen, sovint s'exclou a un gran nombre de persones. Una pregunta important que cal fer-se en relació amb la diversificació del gènere en les col·leccions és: els objectes tenen un gènere? Berg i Lie (1995) suggereixen que els objectes sí que tenen gènere, per la qual cosa és summament important generar un discurs crític sobre els objectes dels museus (Oudshoorn, Saetnan i Lie, 2002). Mary Kosut (2016) afirma que «els museus demostren què és el que es considera prou bo per a crear cultura (dins) i com el gènere, la raça, la classe i la sexualitat obstaculitzen la participació (fora)». Aquestes dinàmiques són evidents en els museus, les seues col·leccions d'art i les seues exposicions. Les actituds heteropatriarcals dels museus, és a dir, la manera en què les manifestacions culturals exposades es presenten des d'una perspectiva heterosexual i masculina, limiten la presència de les dones i enfosqueixen no sols les narratives de lesbianes, gais, transsexuals, bisexuals, intersexuals, asexuals i del mateix sexe, sinó també les de les artistes i representacions *queer*. En les últimes dècades, no obstant això, s'ha intentat desafiar la norma i aplicar nous estudis que tinguen en compte les perspectives *queer* i de gènere (Alba i Gaitán, 2021). Una de les claus del desenvolupament del pensament feminista ha sigut la intersecció entre la teoria *queer*, que estableix el gènere com una categoria fluida, i l'activisme trans, que defensa els drets dels qui no entren en les categories binàries tradicionals de gènere (Gosling, Robinson i Tobin, 2018).

Les reivindicacions del segon feminisme es van materialitzar en teoria i van donar lloc als primers museus dedicats a la dona. Amb l'arribada del postfeminisme i l'assumpció de teories postcoloniales i decoloniales que defensaven el caràcter interracial de la cultura i la narració d'una història no sols des del prisma occidental i euro-cèntric, el relat museístic comença a virar cap a la diversitat cultural i la multiculturalitat com a tret definitori de la humanitat (Alario, 2010).

El primer museu dedicat en exclusivitat a les dones va ser creat en 1981, el *Frauen Museum*, a Bonn (Alemanya). Però un dels museus pioners a nivell mundial va ser *The Women's Museum Dallas* (als EUA), associat al Smithsonian, que des d'una perspectiva didàctica explorava les contribucions de la dona al llarg de la història. Similars són el *Women's History and History of Women's and Gender Movement Museum* (d'Ucraïna) i el *Museu Kunda* (Musée de la Femme) de Mali, obert en 1998. Al costat d'aquests centres, es van generalitzar a partir dels 90 els museus nacionals de la dona, com el *National Women's History Museum*, a Washington, creat en 1996, per a preservar la construcció de la dona en la història nacional dels EUA; el *Kvinnemuseet* de Noruega (1995), centrat en documentar la vida de

les dones noruegues i la seua història cultural; el *Hanoi Women's Museum* a Hanoi (Vietnam), que inclou aspectes històrics, tradicionals i espais per a la formació, debat i conferències; el *China Women Culture Museum*, i el *Musée de la Femme Sénégalaise Henriette Bathily*, el primer museu africà de la dona (López i Llonch, 2010, p. 12-18).

En l'actualitat existeixen nombrosos centres de dones dedicats a l'intercanvi cultural i en els quals la participació de les dones és una peça clau, especialment entre els museus participatius que es fan ressò de les teories d'inclusió social de la nova museologia. Tal és el cas del *Center for the Advancement of Working Women* de Tòquio, el *Museo de la Mujer Gitana* de Granada, un exemple de museu participatiu des de la base, o el *Museu della Donna Evelyn Ortner*, de Merano. Aquests museus dedicats a conservar les tradicions culturals associades a la dona són els més nombrosos. Presenten una evolució més social, oberta a les noves formes de participació social, en els quals la dona, lluny de ser d'aquella espectadora passiva, es converteix en membre actiu del conjunt associatiu que nodreix d'idees l'experiència museogràfica. Entre ells el *Musée de la Femme Rhône-Alps* (França), el *Pioneer Women's Hut* d' Austràlia, o el *Pioneer Woman Museum* d'Oklahoma (1957, als EUA), narren maneres de vida, costums, llegendes, cançons i les problemàtiques a les quals les dones es van haver d'enfrontar al llarg de la història (Offen i Colton, 2007).

Però cal establir algunes preguntes sobre els processos iniciats: amb la creació de museus de dones podem arribar a normalitzar la presència de les dones en el museu? N'hi ha prou amb incorporar alguns noms com a excepció per a qüestionar el discurs androcèntric dominant en els grans museus? És vàlid ajuntar en un mateix espai obres i produccions de dones de cultures i èpoques diferents sense entendre els seus propis contextos? Això es preguntava Alcaide (2010, p. 40), que veu en molts d'aquests museus de dones un afany compilatori acrític, que presenta una tendència a debatre; doncs, suposa, moltes vegades, el perill de construir una història paral·lela, en lloc d'apostar per una inclusió de l'art, la ciència i la cultura feta per dones en la història. En aquest sentit, Griselda Pollock (2007) mantenia el paper de la reivindicació feminista en la modificació del caràcter de l'art i del discurs històric, capaç de transformar el discurs del museu com a dipositori de la tradició, entès com la selecció intencionada dels aspectes més rellevants del nostre passat. De la mateixa manera, Rosi Braidoti (2004) qüestionava la idea d'una subjectivitat única, doncs l'acceptació de la pluralitat de propostes museístiques, que amb una meta en comú ofereixen maneres diferents d'incloure la mirada femenina, interracial i multicultural en els discursos, tenen un profund calat educatiu i conformador, per tant, d'identitats i mentalitats.

Aquests museus no donaven, doncs, resposta a una de les reivindicacions més antigues de l'activisme feminista. En 1989, les Guerilla Girls editaven un cartell en el qual denunciaven la marginació de les dones artistes, com a creadores: «Tenen les dones que estar nues per a entrar en el Museu Metropolità de Nova York?», després de denunciar anys abans l'escassa presència femenina entre els artistes exposats en el Moma. Similar objectiu es plantejava el WAR (Women Art in Resistance) de Nova York, la intenció del qual era combatre la inèrcia sociocultural que exclouïa a les dones dels grans esdeveniments i discursos artístics i museístics. La museologia feminista i alliberadora ha posat en relleu la importància del patrimoni cultural, immaterial o material, mostrat a través de béns tangibles o per mitjà de la història oral. Lluny d'haver de justificar-se, la creació de museus dedicats a les dones ofereix un paper actiu en la reivindicació de la dona en el fet cultural. Aquesta lluita ha obert consciències proclius a la inclusió de la dona en els museus tradicionals i a la transformació del discurs museístic tradicional, que a través del coneixement de les dones pot modificar el cànon imposat com una cosa natural i que aquesta necessitat adquirisca una dimensió col·lectiva. Els museus han d'actuar com a repositoris de la diversitat humana tangible i intangible, ja que de fet són capaces d'expressar la diversitat cultural i humana (Janes i Sandell, 2019). Aquesta és la pretensió de la Xarxa Virtual de Museus de Dones (www.womeninmuseum.net) i de la realització del 1r i 2n Congrés Internacional de Museus de les Dones en Merano (Itàlia, 2008) i Bonn (2009) (Schönweger, 2010). Però també de les polítiques culturals inclusives, com l'exposició *Patrimonio en Femenino*, en la Red Digital de las Colecciones de Museos en España, de l'associacionisme artístic com la de *Mujeres Artistas Visuales*, o les que denuncien la violència patriarcal com *Feminicidio.net*.

A la història dels museus, és a la dècada de 1980 quan la perspectiva de gènere va començar a consolidar-se en els museus des d'un punt de vista reflexiu (Kosut, 2016, p. 286), des de la crítica feminista i les reivindicacions de la comunitat LGBTQI+. Ara bé, com hem vist no va ser fins a principis del present segle quan es van incorporar les minories sexuals, les identitats transgènere o de tercer gènere al discurs museístic. I si els assoliments de la lluita feminista i dels moviments *queer*, trans, LGBTQI+, etc., han sigut interioritzats pels museus tradicionals, perquè les activistes continuen utilitzant principalment plataformes de comunicació cultural alternatives, com les que possibilita internet, per a democratitzar l'accés al material digital i difondre continguts activistes? Segons Joshua Adair (2020), el model binari encara persisteix en els museus, especialment en les exposicions que evoquen estereotips de gènere. És clar que encara hi ha espai perquè els museus generen noves narratives que promouen la inclusió.

La lluita contra l'androcentrisme i l'heteropatriarcat ha portat a una major inclusió de les dones, altres gèneres i diverses sexualitats en el discurs tradicional dels museus. Tanmateix, això no ha sigut una tasca fàcil; per exemple, en 2017, el Museu Leopold de Viena va organitzar una exposició sobre el pintor Egon Schiele, i els seus nus van aparèixer en espais públics del metro de Londres amb el següent missatge: 'Ho senc, té 100 anys però continua sent massa atrevit hui dia'. No cal dir que les experiències LGBTQI+ han sigut tradicionalment marginades, però el fet que el Museu Britànic rebera la Copa Warren va semblar marcar un punt d'inflexió (Frost, 2015). Després d'aqueix esdeveniment, el Museu d'Art de Birmingham va inaugurar l'exposició *Queering the Museum*, en la qual l'artista Matt Smith va col·locar 19 instal·lacions que ressonaven amb temes *queer* en les col·leccions permanents del museu, vinculant aquestes últimes amb la cultura LGBTQI+. En el cas de l'exposició *Ars Homo Erotica*, Paweł Leszkowicz, el comissari de l'exposició, va presentar motius homoeròtics que han aparegut al llarg de la història cultural polonesa per a legitimar la presència de l'art LGBTQI+ en aquest museu, on —com en tants altres— els valors artístic-culturals es basen en l'heteronormativitat (Davies, 2013). En el món digital destaquen les visites virtuals organitzades pel Victòria and Albert Museum (*Gender and Sexuality in the 19th Century*) i el British Museum de Londres (*Samesex Desire and Gender*).

Fora dels marges de la política cultural, on no estan representats, els moviments feministes, *queer* i LGBTQI+ han ocupat tradicionalment els espais alternatius que ofereixen les xarxes socials virtuals i les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC), a través dels quals s'ha creat una nova consciència col·lectiva, en un món on allò local i allò global s'han entrellaçat i ha proliferat l'accés universal a la informació. És a través d'aquestes plataformes accessibles i universals que el feminisme i l'activisme *queer* han trobat un espai per a expressar-se i arribar al conjunt de la societat. Els espais de llibertat comunicativa que proporcionen les xarxes socials i les plataformes web no han de ser bloquejats, ni les accions de reivindicació política històrica neutralitzades, pel discurs museístic digital que s'està materialitzant actualment gràcies a la COVID-19. Un dels principals reptes és trobar un mètode per a explorar les formes en què les cultures de protesta poden operar dins de les estructures dels museus convencionals, al mateix temps que es resisteixen a la institucionalització dels seus assoliments i els protegeixen del reconeixement institucional (Sjöholm, 2016). Tradicionalment, el diàleg entre l'activisme, el comissariat, l'educació i la direcció dels museus ha sigut limitat. Els museus han de ser universalment accessibles i respondre a les necessitats de tota la societat, especialment dels grups que s'enfronten a les majors barreres d'accés o estan en risc d'exclusió social.

En aquests plantejaments resulten substancials els textos d'Ofelia Schutte «Cultural Alterity: Cross-Cultural Communication and Feminist Theory in North-South Contexts», qui presta atenció a les diferències de llengua, classe, ètnia, sexualitat i gènere, i el de Gayatri Chakravorty Spivak «Can the Subaltern Speak?», al voltant de la subalternitat de les minories. Com han defensat Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo o Lourdes Torres, des d'una mirada decolonial, la comprensió de l'existència de feminismes diversos ofereix una major comprensió sobre la situació diversa de les dones als països del «tercer món», no solament a Amèrica Llatina, sinó també en països d'Àsia, Àfrica i l'Orient Mitjà, o de les dones negres o d'altres ètnies que viuen en països occidentals, i que han de lluitar contra el racisme, la pobresa i la invasió a la privacitat en tots els àmbits de la seua vida. Així ho han defensat bell hooks o Pastora Filigrana, qui estableix la importància del feminisme gitano, en el cas de les dones gitanes, segregades per raça i immerses en una voraç desigualtat econòmica, social i cultural, com a exemple de resposta interseccional al pensament dominant —racista, individualista i patriarcal—, que obri l'horitzó de possibilitats per a la identitat exclosa redefinida (Alba i Vasileva, 2021). Allunyada dels museus, el Romipen o Cultura gitana ha hagut de trobar els seus propis canals de comunicació. Les associacions culturals, feministes i reivindicatives gitanes han brollat en els últims anys des de xicotetes plataformes de compromís. Pioneres de la innovació social, han trobat en la web 2.0 la plataforma afí a les seues reivindicacions i espais alternatius de cultura i disseminació digital. No present al museus més que com a objecte estereotipat de representació, la cultura gitana es mostra en plataformes com *European Roma Institute for Arts and Culture* (ERIAC) i el *RomArchive*, que promouen l'estudi de la seua història i cultura, així com el reconeixement d'artistes i agents culturals. Una iniciativa similar destaca en l'àmbit nacional: la *Skola Romani de l'Asociación Gitanas Feministas por la Diversidad*, preocupada per rescatar la història, la cultura gitana i posar rostre a les seues protagonistes, especialment dones, un treball que havia tingut com a pioner el paper del *Museo de la Mujer Gitana* de Granada.

La nova consciència comença a produir una mirada inclusiva de les minories en les arts visuals. Un exemple va ser la recent exposició en el Museu Reina Sofia, dedicada a Ceija Stojka (1933-2013), un testimoniatge de gran qualitat artística vinculada a la memòria del porrajmos, la persecució i genocidi de la comunitat gitana a les mans de l'Alemanya nazi. Aquesta experiència de subversió del paradigma expositiu oficial a Europa, des de la pròpia veu artística gitana, va aparèixer inseparable dels canvis en l'escenari europeu. Entre ells destaca la 1st Roma Biennale de 2018, però sobretot el pavelló Roma en la Biennial de Venècia (*Paradise Lost*, 2007), amb el seu projecte «Call the Witness». L'*Open Society Institute*,

Allianz Kulturstiftung i l'*European Cultural Foundation* van presentar una selecció d'artistes romanís contemporanis de huit països europeus, al costat dels altres pavellons nacionals amb un clar missatge: els Rom tenen un paper vital en el panorama cultural i polític d'Europa. La mostra proclamava, no obstant això, una qüestió sense resoldre i de plena actualitat: el monopoli històric de la representació gitana per part dels no-gitanos continua pesant, creant paradigmes falsos (el seu art és vist com a folklòric, grupal o naïf, etc.), sense parar atenció a l'art visual romaní i les seues narratives.

Però les reivindicacions feministes en la pràctica museística van molt més enllà, doncs la perspectiva crítica aplicada no passa únicament per obtenir una major visibilització de les dones o lluitar per una major igualtat de gènere, sinó que requereix una transformació integral del museu i de l'organització de les exposicions. La clau se centra doncs en passar de la teoria (museologia) a la pràctica (museografia) i atendre a la pròpia estructura del museu. No es tracta sols d'afegir dones i agitar (Jiménez-Esquinas, 2016, p. 139; 2017, p. 41), ni de crear sols museus de dones (Cuesta, 2017, p. 19), ja que el perill es troba en facilitar un procés no integrador en el discurs museístic, sinó afavorir un procés de «guetització» de les manifestacions de les dones al llarg de la història i donar-li el seu paper essencial en la construcció de la nostra societat i de la nostra cultura. L'impacte real d'aquestes teories es traduirà en una transformació profunda de la manera de pensar, un canvi en la mentalitat que afecte a totes les funcions del museu. Per tant, des de l'àmbit de la museografia es planteja una transformació profunda en la manera de pensar, atès que es tracta de despatriarcalitzar els béns culturals, en definitiva, de rellegir les col·leccions des de la perspectiva de gènere. És a dir, l'objectiu últim del feminisme és per tant canviar les institucions museístiques a nivell estructural i organitzatiu perquè el museu no sols ha d'entendre's com un espai expositiu, sinó que és una institució conformada per tota una sèrie de funcions interdependents. A aquesta problemàtica se li afegeix el fet que les problemàtiques són diverses en funció de les col·leccions i de la diversitat tipològica dels museus, de les seues titularitats i de les distintes problemàtiques que plantegen.

D'altra banda, aquestes qüestions porten a l'anàlisi dels desafiaments relacionats amb el procés de museització del feminisme i la transformació estructural del museu. El paper del museu com agent de transformació social i com a institució educativa a través de les seues àrees de didàctica o difusió, és fonamental. Incorporar l'enfocament de gènere al quefer de museus constitueix una contribució per a superar les diferents formes de discriminació, simbòliques i materials, que

afecten les dones i altres poblacions sexualment diverses i fomentar la igualtat de gènere. Es busca aportar a la transformació de les condicions en les quals s'ha construït i viscut el ser home i ser dona en les nostres societats; i com aqueixes condicions han invisibilitzat la participació de les dones en el patrimoni cultural de la nostra societat. A més, es busca millorar els serveis que els museus lliuren, de manera que siguin més pertinents a les necessitats de les comunitats on s'insereixen i de les poblacions que hi viuen, on esdevé clau generar les condicions per a un accés equitatiu als béns culturals i la seua producció.

A més, els museus enfronten una varietat de públics amb interessos i inquietuds diverses, la qual cosa dista molt de conformar un grup homogeni amb trets socials i culturals similars. Des d'aquesta perspectiva, l'enfocament de gènere permet als museus, a més d'aportar a la transformació de les injustícies socials producte de la situació diferenciada d'homes i dones, diversificar les seues possibilitats i qüestionar les elaboracions i les representacions que tradicionalment s'han fet d'homes i dones, així com visibilitzar l'aportació que cadascun d'ells i elles han realitzat a les ciències, les arts, la història i el patrimoni cultural en general.

04. PROPOSTES PER INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA

4.1 Objectius de l'assignatura

Tradicionalment, els continguts de museologia i museografia estan integrats dins dels plans d'estudi del grau en Història de l'Art com una assignatura de caràcter obligatori. En aquest grau, la perspectiva de gènere travessa tots els continguts d'Història de l'Art i es poden treballar en totes les assignatures, tal com defineix M. Lluïsa Faxedas Brujats en la seua *Guia per a la Història de l'Art amb perspectiva de gènere* (2018), però també estan presents en distints postgraus dedicats a la història de l'art, el patrimoni cultural, la gestió cultural o l'educació als museus.

Les competències específiques referides a la igualtat o a la perspectiva de gènere queden habitualment, en el plantejament actual d'aquestes matèries, reduïdes a les competències transversals que s'integren a les competències generals dels diferents plans d'estudi i que es desenvolupen en quatre eixos: desenvolupar un compromís amb els valors democràtics i la cultura de la pau en el marc de les activitats artístiques; compromís amb els drets fonamentals referits a la igualtat d'oportunitats entre homes i dones; desenvolupar activitats que faciliten la integració de les persones amb discapacitat, i reconèixer la diversitat i multiculturalitat a través del coneixement d'altres cultures.

Aquestes mancances evidencien quan de necessari és la introducció de la perspectiva de gènere a les diferents matèries d'una manera específica, atenent a un desenvolupament d'objectius i competències integrat al desenvolupament de les matèries, al seu contingut, i inclús a les formes d'ensenyament i avaluació. Per la qual cosa resulta important afegir nous objectius al desenvolupament d'aquesta assignatura. Des d'un posicionament feminista aplicat als museus d'art, essencialment, Marian López (2011) estableix quatre línies discursives, aspectes centrats en l'art però que es poden fer extensibles a la funció educativa dels museus a través de les relectures des de la perspectiva de gènere de les seues col·leccions:

- La recuperació de la memòria de les dones i les seues contribucions a la història.
- La revisió de les formes de representació de la dona i el femení en l'art.

- La reflexió sobre el gènere i els cossos com a construccions socials i culturals.
- La visibilització del pensament i l'acció feministes en la història i la història de l'art recents.

4.2 Continguts de l'assignatura

En la nostra cultura, els béns culturals no són un mer reflex de les idees dominants sobre la identitat; són, per contra, part d'un procés de creació de la identitat o, més aviat, d'una pugna entre la imposició externa d'una identitat i la cerca subjectiva d'aqueixa mateixa identitat. En aqueix sentit, des de fa ja algun temps els museus han iniciat un procés de relectura de les seues col·leccions des de diferents posicionaments, però especialment des de la importància de la mediació o l'educació no formal, en entendre que l'art i les col·leccions dels museus, qualsevol que siga la seua naturalesa, constitueixen una gran eina per a educar i per a generar nous espais de pensament. La conjunció de les reivindicacions feministes, l'ampliació als postulats de gènere i la nova mirada social de la museologia i la museologia crítica són els nous paradigmes a tindre en compte en els continguts d'aquesta assignatura. D'altra banda, el museu apareix estretament vinculat a la pròpia noció de patrimoni cultural, una definició que és i ha sigut una definició situada i una construcció social sobre allò que en determinat moment un grup de persones ha definit com a valuós i com a part d'una història col·lectiva que mereix ser preservada. Així, la pregunta que sorgeix en el present és: què ha quedat fora, què no inclou aqueixa definició? El museu ha aconseguit integrar en la seua visió de patrimoni, memòria i construcció d'identitats una mirada inclusiva d'homes i dones, les seues relacions, les seues expressions, sabers, representacions i les seues necessitats?

En la història dels museus i a les seues col·leccions, producte d'un interès sobre el què i com conservar, les contribucions de certs grups de la població —com les dones— han sigut parcialment incorporades en la concepció tradicional de patrimoni i ho han sigut des d'una posició no paritària amb el subjecte masculí convencional. Així, l'enfocament de gènere cerca constituir-se en una aproximació crítica a aquest fer, generant una visió diferent i plural del patrimoni, visibilitzant tant a les dones com a altres diversitats i cercant l'equitat en l'accés i representació.

4.3 MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA

En aquesta assignatura els objectius principals serien:

- Introduir els conceptes de museologia i museografia i lligar-los a la història feminista de l'art com un dels principals corrents metodològics, crítics i de pensament vinculats a la crítica de les institucions museístiques.
- Introduir els corrents més recents que han canviat la manera de veure els museus des de la perspectiva de la nova museologia i la museologia crítica que mostren proximitats amb els estudis decolonials, la interseccionalitat i els estudis de gènere que integren a més les reivindicacions dels col·lectius LGBTI i *queer*.
- Donar a conèixer el corpus de textos, recerques, estudis i pràctiques generats per les historiadores de l'art feministes en relació al camp dels museus i donar a conèixer els diferents textos, guies, o bones pràctiques al·lusives a la perspectiva de gènere, la perspectiva interseccional i la seua integració als museus, qüestionant el cànon mostrat a través de les exposicions i els processos de selecció que està en la naturalesa mateixa de les col·leccions dels museus.

4.3.1 MUSEOLOGIA

Des d'un punt de vista etimològic, la museologia fa al·lusió «a l'estudi del museu» i no a la seua pràctica, la qual remet a la museografia. No obstant això, el terme, confirmat en el seu sentit més ampli al llarg dels anys 50 i el seu derivat museològic (sobretot en la seua traducció literal anglesa *museology* i el seu derivat *museological*) ha trobat diversos significats molt clars. La primera accepció i la més difosa d'acord amb el sentit comú tendeix a aplicar àmpliament el terme «museologia» a tot el que concerneix el museu i és, en general, sota el terme «museístic» que es pot parlar de qüestions museològiques (relatives al museu). La segona accepció del terme s'utilitza generalment en gran part de les xarxes universitàries occidentals i s'aproxima al sentit etimològic del terme: l'estudi del museu. Les definicions més utilitzades s'acosten a la proposta de Georges Henri Rivière (1989): «La museologia és una ciència aplicada, la ciència del museu. Estudia la seua història i el seu rol en la societat; les formes específiques d'investigació i de conservació física, de presentació, d'animació i de difusió; d'organització i de funcionament; d'arquitectura nova o museïtzada; els llocs rebuts o triats; la tipologia; la deontologia». És en aquest àmbit en el qual es poden introduir els primers continguts des de la perspectiva de gènere:

- Introduir la història feminista de l'art i la reivindicació del paper exercit pels museus en l'àmbit de l'art i la cultura i la invisibilització de les dones. Els moviments reivindicatius de la segona onada del feminisme en els anys 60 i 70 es van plasmar, en el camp de la història de l'art, en una crítica de la disciplina i una denúncia de la invisibilització de les dones artistes. Per a introduir aquestes qüestions poden ser útils els treballs de Linda Nochlin, Ann Sutherland, Germaine Greer, Whitney Chadwick, Griselda Pollock o Roszika Parker que, entre altres investigadores, van permetre «redescobrir» obres d'artistes dones i van qüestionar els discursos i pràctiques excoelents als museus. Així, és important qüestionar la representació de les dones a partir d'estereotips sobre el seu rol familiar i social i del cos femení com a objecte sexual; a més de recordar que l'anònim, com va escriure Virgínia Woolf, pot haver estat una dona o que la producció femenina ha estat molt important en àmbits com l'artesanania, arts tèxtils, ceràmica o il·lustració. Aquestes qüestions travessen la forma en la qual els museus han mirat les col·leccions, les han exhibides i les han difoses. Un pas substancial és integrar aquest canvi de mirada en la pròpia teoria del museu, però també en les seues pràctiques quotidianes. Aquestes reivindicacions es van produir a l'àmbit dels museus: en 1969 un grup de feministes protestava davant l'exposició anual del Whitney Museum contra la infrarepresentació de les artistes dones. En els anys 70, apareixen en l'àmbit anglosaxó les primeres mesures per a la incorporació de la perspectiva de gènere als museus, a través de plans d'equitat de gènere que cerquen la igualtat professional i la detecció dels estereotips i biaixos de gènere en les exposicions. En aquest punt, es poden recomanar alguns textos a l'estudiantat per a analitzar aquesta reivindicació històrica, les seues causes i reflexionar fins a quin punt la situació ha canviat: al costat dels textos ja clàssics de Linda Nochlin o Griselda Pollock es poden introduir els d'Estrella de Diego o els més recents de Patricia Mayayo o María Teresa Alario.
- Donar a conèixer el paper de la teoria interseccional i com ha afectat a la valorització del paper dels museus, les seues funcions i finalitats. En els anys 80, la museologia va estar marcada per un nou enfocament crític i reflexiu, especialment sota la influència dels treballs de Pollock, que qüestionaven el cànon imposat des dels museus i plantejaven la reversió dels discursos tradicionals en relació amb la dels grups històricament exclosos o infrarepresentats com les dones i les minories ètniques i racials. Seguint al feminisme postmodern, podem prendre com a plantejament de base la relació lògica entre el qüestionament de la identitat cultural unitària i es-

table i la comprensió de la feminitat com a constructe social. Recordem que en les dècades anteriors Judith Butler es proposava detonar el model epistemològic tradicional, que dividia el món en subjecte del coneixement (blanc, masculí i heterosexual) i en els seus objectes (tota la resta). De la mateixa manera que Rosi Braidoti qüestionava la idea d'una subjectivitat única, és possible que la resposta la trobem en l'acceptació de la pluralitat de propostes que amb una meta en comú proposen maneres diferents d'incloure la mirada femenina, interracial i multicultural en els discursos que tenen un profund calat educatiu i conformador, per tant, d'identitats i mentalitats.

- Aprofundir en l'estudi de la història dels museus i de la seua evolució històrica —que té com a referent la història del col·leccionisme fins a la gènesi dels primers museus—. Arribats a aquest punt, és important comprendre l'evolució històrica del concepte del museu associat als principals corrents del pensament crític feminista i introduir el naixement dels primers museus de dones que, com hem vist, sorgeixen en els anys 70 com a resposta a les reclamacions sobre la invisibilitat de les dones en els museus i introduir les principals xarxes museístiques que treballen des de la perspectiva de gènere. Però és important introduir les noves maneres de treballar la perspectiva de gènere a les exposicions, des de la pràctica curadora o comissariat feminista, o a través de la relectura de les col·leccions i els plantejaments associats a l'educació no formal en els museus.
- Introduir a l'alumnat en la formació de les col·leccions i el fenomen del naixement dels museus des de la perspectiva de gènere. Hem vist com les diverses teories del feminisme i la seua evolució van impactar en l'àmbit dels museus des de la teoria, però també des de l'exercici reivindicatiu a través del comissariat d'exposicions a la demanda d'un canvi en la pròpia organització del museu o de les seues funcions al servei de tota la societat, sense exclusions. Aquestes manifestacions des de la teoria o des de l'activisme han tingut especialment una forta presència en les èpoques més contemporànies i han generat una abundant literatura. Però també es pot destacar el rol de les dones al sistema artístic, especialment com a mecenes i col·leccionistes abans de la conformació dels primers museus. Per tant, resulta útil per introduir la perspectiva de gènere en aquesta matèria visitar la història del col·leccionisme i entendre el paper que les dones han tingut en aquest procés cultural.

- Mostrar altres maneres d'entendre el museu allunyades de la teoria occidental. Per exemple, l'Escola de Brno lliga la museologia a processos associats a l'estudi i la investigació de les col·leccions conservades en els museus i les relaciona amb els principals corrents metodològics del moment. Una altra mirada diferent és la que ofereix la Nova Museologia o Museologia moderna, que des dels anys 80 va tindre una gran influència, especialment a Amèrica Llatina: ecomuseus, museus de societat, museus comunitaris, centres de cultura científica i tècnica i, de manera general, la major part de les noves propostes que tendeixen a utilitzar el patrimoni en favor del desenvolupament local, i que integren a les dones en els discursos i en les pràctiques de conservació, documentació i estudi del patrimoni des de diverses perspectives (històries de vida i familiar, sabers tradicionals, artesanía, etc.), o les reflexions al voltant dels museus i el seu paper en la conformació dels sabers i del pensament crític i reflexiu que planteja la Museologia crítica.

Competències:

- Fomentar el coneixement dels museus de dones o aquells que plantegen una mirada sobre la vida humana d'una manera integral, així com el desenvolupament de les diferents xarxes internacionals, nacionals i locals que treballen des de la perspectiva de gènere.
- Desenvolupar la capacitat d'avaluar les desigualtats per raó de sexe i gènere, per dissenyar solucions.
- Identificar la intersecció de la desigualtat de gènere amb altres eixos de desigualtat (edat, classe, raça, sexualitat i identitat/expressió de gènere, diversitat funcional, etc.).
- Conèixer i utilitzar les aportacions de les dones i dels estudis de gènere a la seva disciplina.
- Expressar coneixements específics sobre l'origen, l'evolució i els diversos camps d'estudi dels museus, així com sobre els temes, el vocabulari i els debats clàssics i actuals de la disciplina.
- Aplicar el domini de l'instrumental crític i metodològic fonamental per comprendre la història, aspectes teòrics (museologia).

- Prendre consciència i sensibilització respecte a la representació dels homes i dones i a la forma en què s'interpreta el patrimoni del qual formen part, a través de les col·leccions museístiques.

Resultats d'aprenentatge:

- Identificar i comparar els diferents corrents de pensament que han posat en qüestió els processos d'institucionalització dels museus.
- Saber utilitzar ferramentes analítiques per a valorar el grau d'inclusió de la perspectiva de gènere en els museus estudiats.
- Identificar i comparar les diferents historiografies i metodologies amb les que s'ha construït la disciplina.
- Reconèixer les aportacions a la contestació de les relacions de poder i normes de gènere vigents i les pràctiques artístiques feministes, LGBTI i *queer* en l'àmbit museístic.
- Reconèixer les diferències i les desigualtats de gènere en els usos i la gestió del patrimoni històrico-artístic.
- Conèixer i utilitzar les aportacions de les dones a la història del col·leccionisme i en la conformació de les diferents institucions museístiques.
- Reconèixer l'evolució de les problemàtiques relatives als museus en les seues diferents manifestacions (patrimoni cultural, col·leccionisme, museografia, mercat, comissariat, etc.) a fi de comparar i discriminar els canvis històrics qualitius integrant en igualtat homes i dones.

4.3.2 MUSEOGRAFIA

Per la seua part la museografia fa al·lusió a la pràctica museística, i es defineix com la figura pràctica o aplicada de la museologia, és a dir, el conjunt de tècniques desenvolupades per a dur a terme les funcions museístiques. La museografia abasta les tasques professionals dels museus, que han de tenir també en compte les exigències del programa científic i de gestió de col·leccions i apuntar a una presentació adequada dels objectes seleccionats per l'equip de conservació; conèixer els mètodes de conservació i inventari dels objectes; situar en escena els continguts en proposar un discurs que incloga mediacions complementàries susceptibles d'ajudar a la comprensió, i preocupar-se per les exigències de la societat quan mobilitza tècniques de comunicació adaptades a la correcta recepció dels

missatges. Des d'aquest àmbit, convé reflexionar sobre alguns aspectes importants a la pràctica museística:

- Reflexionar sobre l'absència als museus d'obres produïdes per dones i la manca d'un discurs que explique com aquesta absència invisibilitza la meitat de la població i impossibilita que les dones tinguin referents culturals, al mateix temps que consagra una representació de la realitat des d'una perspectiva exclusivament masculina i que té a veure amb els processos de conservació, selecció i adquisició dels béns culturals custodiats als museus.
- Abordar l'estat de les exposicions, mitjançant la seua àmplia varietat tipològica i les fases de desenvolupament del procés expositiu, i la funció essencial que ha tingut el comissariat feminista en l'evolució dels formats expositius. Això afecta a les pràctiques curadores o de comissariat.

Aquesta qüestió ha sigut tractada àmpliament per Katy Deepwell (1995), encara que ha tingut un ampli desenvolupament en les primeres dècades del segle XXI sobretot a partir del número especial de *n.paradoxa* dedicat a «Curatorial strategies» (2006); el número especial «Feminism and the museum» del *Journal of Australian Studies* arran d'un simposi en la National Library of Austràlia (2016); el número especial «Curating in feminist thought» de la revista *On curating* (2016), o els especials de la revista *Museum Internacional*, que ha dedicat els seus últims números (2020) a LGBTQI+ Museums o Museums & Gender. Aquests textos poden servir per a introduir aspectes tan importants com la presència de la perspectiva de gènere a la programació museogràfica i en els diferents aparells expogràfics, en els quals intervenen aspectes sobre quins i com es representen.

- Analitzar les aportacions de les dones al llarg de la història i la seua presència als museus, vinculades a la conservació del patrimoni cultural però també des del punt de la gestió i la professionalització del seu treball. En definitiva, visibilitzar l'aportació i rol de dones i homes en la construcció del patrimoni, la memòria i la identitat de la nostra societat a través de les diferents creacions i produccions en les quals han sigut participants. Convé debatre al voltant dels dispositius expogràfics presents als museus per qüestionar moltes de les presumpcions bàsiques mostrades dins de la construcció del discurs museístic mateix: qüestionar el cànon dels grans artistes, el concepte del geni creador, els estàndards de la qualitat estètica, la divisió o jerarquia de les arts, però també la manera d'entendre el paper de la dona en la història. Com a exemple de treball en l'equitat en

la construcció de la història destaquen alguns col·lectius i projectes com *PastWomen*, *Women's Legacy* o *Las artistas en la Escena cultural española y su relación con Europa (1803-195)*.

- Abordar l'estat de la museografia, amb especial atenció a les principals directrius de la seua gestió, a través de diferents departaments des de la pràctica del coneixement del funcionament d'un museu real i la integració de la perspectiva de gènere. L'evolució recent del museu planteja nous desafiaments, entre ells la reflexió sobre el paper de les dones com a custòdies del patrimoni cultural i el seu paper com a creadores.

Com hem vist, l'interès dels museus pel tema del gènere comença a consolidar-se en els anys 80, època en la qual una sèrie de publicacions, exposicions i actuacions deixen patent d'una banda la preocupació pel lloc que ocupa la dona com a professional de museus, i per una altra, per la representació i visibilització del gènere femení en els museus i l'escassetat de dones artistes en les seues col·leccions. En una assignatura com aquesta, de marcat caràcter professionalitzant, és necessari reflexionar sobre la perspectiva de gènere en la pràctica dels museus, no sols ateses les col·leccions, la seua relectura, investigació o l'organització de tant en tant d'alguna exposició dedicada a les dones, sinó també a la pràctica professional. El canvi passa per entendre la funció del museu al servei de la societat i despatriarcalitzar el patrimoni cultural, de qüestionar el cànon i no sols d'incloure el que fins al moment quedava en els marges, com afirma Pollock. La mateixa organització interna del museu és qüestionada a partir de les teories feministes, perquè es construeix a partir d'una estructura jeràrquica de poder. El feminisme promou el treball col·laboratiu, col·lectiu i en equip enfront de l'individualisme, i per tant requereix una organització horitzontal del treball. Els estudis d'Hein i Deepwell advoquen per noves maneres de treballar conjuntament i noves maneres de produir coneixement i d'organitzar-se.

- Treballar les col·leccions des d'una perspectiva de gènere i decolonial. La perspectiva de gènere és una eina útil per a l'anàlisi dels objectes conservats en els museus i estudiar les relacions i com aquestes s'han construït al llarg de la història en funció del context sociocultural canviant. No es tracta d'estudiar de forma aïllada a les dones, sinó integrar-les en el discurs museístic, així com la seua contribució històrica, social i cultural. La conformació de les col·leccions en els museus és un procés que no sols està lligat al passat, sinó que la política d'adquisició és, en la majoria dels casos,

un element essencial en el funcionament de qualsevol museu: recollida, excavacions arqueològiques, donacions i llegats, intercanvi, compra, sense esmentar el robatori o el pillatge (combatuts per l'ICOM i la UNESCO: Recomanació de 1956 i Convenció de 1970), propi del colonialisme imperant que va instaurar la rampinya de les metròpolis dominants sobre les cultures, i les seues restes materials culturals, dominades. Convé estudiar i debatre els casos de restitució patrimonial arbitrats per la UNESCO, des d'una perspectiva interseccional que inclou la decolonial. Per això és important fer comprendre el paper que juga el codi deontològic de l'ICOM i la necessitat de convenir documents de bones pràctiques en l'àmbit de la política d'adquisicions dels museus.

Competències:

- Analitzar de forma crítica la representació d'homes i dones i la forma en què s'interpreta el patrimoni del qual formen part, superant-hi les desigualtats presents.
- Valorar les implicacions ètiques de les actuacions professionals, així com reconèixer la diversitat lingüística i cultural i respectar-la com a font de riquesa.
- Identificar la intersecció de la desigualtat de gènere amb altres eixos de desigualtat (edat, classe, raça, sexualitat i identitat/expressió de gènere, diversitat funcional, etc.).
- Conèixer i utilitzar les aportacions de les dones i dels estudis de gènere a la seua disciplina.
- Aplicar el domini de l'instrumental crític i metodològic fonamental per reflexionar sobre la professió i la pràctica museística.
- Desenvolupar la capacitat d'avaluar les desigualtats per raó de sexe i gènere, per dissenyar solucions.
- Comprendre com la perspectiva de gènere als museus contribueix a superar les injustícies i les distintes formes simbòliques i materials que afecten a les dones i a altres poblacions sexualment diverses.

Resultats d'aprenentatge:

- Introduir la perspectiva de gènere en la successiva pràctica acadèmica i en la futura pràctica professional.

- Identificar i valorar les aportacions de les dones al llarg de la història en diversos rols vinculats a la gestió i conservació del patrimoni i com a creadores.
- Reconèixer les diferències i les desigualtats de gènere en els usos i la gestió del patrimoni històric-artístic.
- Reconèixer les aportacions a la contestació de les relacions de poder i normes de gènere vigents i les pràctiques artístiques feministes, LGBTI i *queer* en l'àmbit museístic.
- Obtindre uns coneixements bàsics en la gestió i organització d'un museu, tant des dels plantejaments teòrics de la museologia i museografia, com des de la pràctica del coneixement del funcionament d'un museu real i la integració de la perspectiva de gènere al seu funcionament.
- Expressar coneixements específics sobre l'origen, l'evolució i els diversos camps d'estudi de les col·leccions dels museus, així com sobre els temes, el vocabulari i els debats clàssics i actuals sobre aquestes institucions.

4.4 GESTIÓ I DISSENY D'EXPOSICIONS

Bernard Deloche (2001) va suggerir definir la museologia com la filosofia del museístic: «la museologia és una filosofia del museístic investida de dues tasques: serveix de metateoria a la ciència documental intuïtiva concreta, i és també una ètica reguladora de tota institució encarregada d'administrar la funció documental intuïtiva concreta». En aquesta funció ètica del museu, les exposicions —quant a exhibició de les col·leccions i programades en relació a la naturalesa del museu, i la difusió de la mateixa a través de programes educatius o de mediació cultural— resulten substancials i especialment sensibles, pel seu contacte directe amb la societat, a la introducció de la perspectiva de gènere. L'exposició, per tant, és fonamental dins de la gestió pròpia del museu, associada a la seua col·lecció permanent i a la possibilitat dinàmica que suposen les exposicions temporals, atès el discurs narratiu o guió museogràfic. És una de les seues funcions fonamentals, i participa a través del model PRC (Reinwardt Academie) de la funció general de comunicació, que inclou també les polítiques d'educació i de publicacions (catàlegs). És, en certa manera, la visualització explicativa dels béns culturals que es mostren i que evoquen conceptes o construccions mentals, per la qual cosa és important:

- Abordar l'estat de les exposicions, mitjançant la seua àmplia varietat tipològica i les fases de desenvolupament del procés expositiu, i la funció essencial que ha tingut el comissariat feminista en l'evolució dels formats expositius.

A les reivindicacions del grup *Women Artist in Revolution* (WAR), cal afegir les *Guerrilla Art Action Group* (1971), que afirmaven que l'estructura dels museus era un reflex, un microcosmos, que reproduïa el sexisme de la societat i perpetuava i reforçava els mites, estereotips, mecanismes i actituds mentals de la supremacia masculina. Arribat aquest punt, és recomanable introduir en l'assignatura la lectura de textos que plantegen la necessitat de la pràctica del comissariat des de posicionaments feministes: Linda Nochlin i Ann Harris, en la seua exposició «Women artists: 1550-1950» (1976), atorguen als museus i a la conservació de les obres (selecció) un paper essencial en el desconeixement sobre les dones artistes en la història; Griselda Pollock, en *Differencing the canon* (1999), centra l'atenció en els problemes metodològics i qüestiona conceptes fonamentals com el cànon occidental i planteja la desarticulació del paradigma i enfrontar els discursos i les pràctiques excloents; el comissariat (*curation*) feminista planteja la programació d'exposicions d'art de dones o d'art feminista en espais institucionals i la labor creativa d'organitzar aquesta exposició, com recullen el text de Katy Deepwell, *New feminist art criticism. Critical strategies* (1995), el número especial de *n.paradoxa* dedicat a «Curatorial strategies» (2006) i l'obra de Jessica Sjöholm Skrubbe, *Curating differently: Feminisms, exhibitions and curatorial spaces* (2016), esmentant també l'ús de l'espai virtual com un lloc alternatiu a la institucionalitat del museu, com tracta Griselda Pollock en *Encounters in the virtual feminist museum* (2007).

- Introduir els codis deontològics i de bones pràctiques en la pràctica expositiva, tant a les exposicions permanents com a les temporals. Existeixen nombrosos textos que plantegen la introducció de la perspectiva de gènere en els museus: les guies de la UNESCO per a la incorporació de la perspectiva de gènere en museus i en patrimoni cultural, la *LGBTQ Alliance's* o la *Guide to Queer Inclusivity*. En l'àmbit més local destaquen la Col·lectiva Portal d'Igualtat o la *Herramienta de análisis de Mujeres Artistas Visuales* per a la igualtat en museus i en institucions culturals. Destaquen les pràctiques desenvolupades al programa Museus+socials (MECD), que entén el museu com un actor de canvi social i de consciència crítica; com una institució oberta a la participació, valedora del dret ciutadà a l'accés a la cultura

i al patrimoni i que ha d'atendre la diversitat fomentant la interculturalitat i la perspectiva de gènere. En definitiva, aquestes guies serveixen per a aprofundir en la idea del museu com a eina transformadora: comunitat, diversitat i perspectiva de gènere en les noves narratives museístiques. En aquestes guies es recull com a element fonamental, a més de la inclusió i l'organització d'exposicions, la qüestió del tractament expositiu, la selecció de peces, el discurs i la importància del llenguatge inclusiu i no sexista, així com treballar en l'àmbit educatiu per a enfrontar els grans problemes de la nostra societat com l'odi, la discriminació i la violència masclista i de gènere.

- Treballar els vocabularis controlats i glossaris; revertir des de processos de relectura de les col·leccions els relats excoents que invisibilitzen l'aportació de les dones a la història, l'art, la cultura, etc., i treballar des de la interseccionalitat en la inclusió de les minories, altres gèneres, etc. En l'àmbit de les exposicions un enfocament feminista planteja la necessitat d'evitar un discurs lineal cronològic o historicista o basat en jerarquies estètiques, d'estil o tipologies artístiques, i fomentar una organització per temàtiques o conceptes, en els quals la història cultural, la història social o els relats de vida, etc., organitzen altres tipus de construcció del pensament sota nous criteris. Pollock defensa que aquestes relectures poden generar diàlegs insospitats entre objectes amb noves narratives. Alguns projectes com *Relectures: itineraris museals en clau de gènere* o *Didáctica 2.0 Museos en Femenino* poden servir com a plataformes d'ús en l'àmbit de la docència, a través de les quals l'alumnat pot participar de manera activa en el desenvolupament de nous discursos generats amb les possibilitats que obri la incorporació de la perspectiva de gènere a les col·leccions museístiques, i donant opció a múltiples reinterpretacions. Aquests plantejaments es generen des d'un punt de vista situat que permet aportar visibilitat a totes les identitats enfront de la identitat «normativa» i «universal».
- Analitzar el paper i la funció dels museus en la societat i el paper del seu discurs educatiu des de la perspectiva de gènere com a ferramenta, a través de la qual educar en igualtat i contribuir a la desaparició de la intolerància i de les desigualtats socials. Per tant, aportar a la presa de consciència i sensibilització respecte a les relacions desiguals entre dones i homes presents en la nostra societat i a la seua transformació.

Aquesta nova manera d'aprendre i generar coneixement s'obri a qüestions tan importants com l'autoritat compartida, en la qual el paper de les edu-

cadores del museu és essencial. La idea de la persona «visitant» situada i la deconstrucció del coneixement permeten l'aplicació de metodologies de la museologia crítica, o la convergència entre les pedagogies crítiques i la crítica feminista. En aquest àmbit de l'educació no formal en l'àmbit del museu, el paper de la mediació cultural està adquirint cada vegada un rol més rellevant. La mediació cultural en el museu planteja la necessitat d'atendre les comunitats on se situen, generant espais en els quals experimentar noves formes de ciutadania cultural a través de diferents programes educatius que hibriden tres entorns: museu, escola i comunitat. Aquestes pràctiques educatives ja no es basen en el format de la visita guiada i es despleguen en multitud d'accions, recursos i experiències orientades pel concepte i les estratègies de la mediació. Cal entendre-la no només com a interfície d'aproximació entre l'art i els públics, sinó com a camp expandit que abasta les relacions i els coneixements que travessen el museu, les interaccions amb grups socials i amb el territori i la concepció de la institució com a dispositiu pedagògic i ciutadà en si mateix. Si com algunes autores han defensat «els objectes fan coses», la pregunta per al debat és quines coses fan els objectes dels museus?, entenent com a objectes no sols les peces de la col·lecció, ni els dispositius de mediació tradicionals (cartels, audioguies, etc.), sinó el museu en si mateix.

Competències:

- Utilitzar els procediments propis de la mediació cultural integrant la perspectiva de gènere.
- Identificar les pràctiques del comissariat feminista i la seua integració als museus.
- Valorar els implicacions ètiques de les actuacions professionals i aprendre l'ús d'un llenguatge no sexista aplicat a diverses àrees de la comunicació i difusió de les col·leccions.
- Identificar la intersecció de la desigualtat de gènere amb altres eixos de desigualtat i identificar fórmules de treball integral.
- Conèixer i utilitzar les aportacions de les dones i dels estudis de gènere a la seua disciplina.

- Aplicar el domini de la realització d'un guió expositiu i reflexionar sobre la professió i la pràctica museística i la generació de noves narratives expositives i relectures dels col·leccions des de la perspectiva de gènere.

Resultats d'aprenentatge:

- Identificar i comparar els diferents corrents de pensament que han posat en qüestió els processos d'institucionalització dels museus.
- Identificar les noves propostes artístiques de gènere i la simbiosi i les imbricacions en el conjunt de les arts i els museus, en funció de l'anàlisi crítica de les seues imbricacions.
- Exercir la crítica i l'autocrítica sobre el procés d'aprenentatge propi i col·lectiu.
- Identificar estratègies d'anàlisi i de síntesi en els processos cognitius complexos, com és el cas de la diversitat i la multiculturalitat en el món contemporani.
- Introduir la perspectiva de gènere en la futura pràctica professional.
- Valorar les implicacions del treball cooperatiu i aplicar els coneixements a projectes col·lectius i a la pràctica professional especialitzada.
- Prendre les decisions oportunes en cada fase del desenvolupament d'un projecte des de l'ètica museística.
- Comprendre com la perspectiva de gènere als museus contribueix a superar les injustícies i les distintes formes simbòliques i materials que afecten a les dones i a altres poblacions sexualment diverses.

4.5 Avaluació de les assignatures

En una assignatura de caràcter professionalitzant com aquesta, és recomanable tindre en compte en l'avaluació la participació de l'alumnat en els debats establerts, a través de classes de caràcter pràctic en les que es propicie la lectura de textos o el visionat de documentals per a la seua discussió a l'aula, així com el lliurament de memòries de reflexió crítica sobre els continguts apresos (comentaris de text, vídeos, documentals, etc., utilitzats com a fonts de l'assignatura, els debats i reflexions dirigides). També és important l'assistència a seminaris en que diferents personalitats provinents del camp professional dels museus proporcionen noves mirades sobre la inclusió de la perspectiva de gènere en el camp

museístic, i on els coneixements adquirits puguen avaluar-se a través de textos escrits o altres formats, com l'audiovisual, en el qual es reflexione sobre els diferents enfocaments atorgats i es tinga en compte la participació de l'alumnat en el debat establert.

En les matèries teoricopràctiques és important organitzar i calendaritzar les activitats complementàries, l'objectiu de les quals ha de ser fomentar el treball de camp, la visita a museus de diverses tipologies i a exposicions temporals o tallers de mediació cultural i reflexionar de manera crítica sobre com la perspectiva de gènere ha sigut inclosa en els museus visitats, en quins àmbits de treball i quins aspectes de la pràctica curatorial feminista són visibles i en quina mena de museus es donen. En aquest aspecte, la presentació oral de les reflexions amb suport visual és la modalitat més adequada per a la seua avaluació. Com a orientació, aquestes activitats poden representar un 40 % de la nota avaluada, mentre que la resta el 60 %, encara que la modalitat clàssica de l'examen pot ser una opció, és preferible optar per l'execució, defensa i presentació d'un projecte museístic desenvolupat de manera grupal que haurà de ser entregat per escrit i defensat de manera oral. Aquest treball ha de ser avaluat a través d'una rúbrica i els aspectes a avaluar es refereixen al contingut:

- Adequació del tema al que s'exigeix i profunditat amb la qual es tracta.
- Bibliografia general i específica apropiada i variada: originalitat en el projecte i manera de plantejar-lo, integració de la perspectiva de gènere i interseccional en els plantejaments.
- Aspectes formals: presentació d'un discurs clarament organitzat, ús correcte de la forma de cita a peu de pàgina i bibliogràfica, claredat i correcció en la redacció, inclòs el llenguatge específic de la museologia i la museografia, usant un llenguatge correcte des dels principis d'igualtat.
- Seguiment de les instruccions donades pel professor (guia docent, rúbrica, classe, tutories).
- Activitat col·laborativa: participació efectiva i equitativa de totes les persones integrants de l'equip en la realització del treball, assignació de rols en l'organització de treball des de l'horitzontalitat i les propostes col·laboratives.

Per a la realització del treball es recomana seguir el text coordinat per Virginia Garde i Isabel Izquierdo Peraile al *Plan Museològic* del MECD (<http://www.meecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/museos/mc/pm/pm/portada.html>).

A través dels sistemes d'avaluació proposats es pretén que l'alumnat adquireisca de manera progressiva les competències generals de la titulació i les específiques de l'assignatura. A més, en les modalitats d'avaluació previstes es té molt en compte un dels resultats de l'aprenentatge que s'espera aconseguir: el desenvolupament dels hàbits de lectura i la destresa comunicativa a partir del coneixement, interpretació i aplicació del vocabulari específic de l'assignatura.

4.6 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

Es proposa aplicar una metodologia teòrica/pràctica on l'alumnat pugui destriar i treballar la museologia i el disseny d'exposicions des del coneixement directe i l'experiència pràctica. El treball col·lectiu, participatiu i col·laboratiu permet trencar amb les relacions heteronormatives i jeràrquiques a l'aula i permet establir noves dinàmiques de comunicació i interacció, a fi de facilitar la reflexió crítica sobre el paper essencial dels museus en els processos de construcció del pensament contemporani.

- Classes teòriques en les quals es desenvoluparan els diferents continguts de la matèria, promovent alhora la intervenció participativa de l'alumnat a través de la resolució de les qüestions que vagen sorgint al llarg de l'exposició.
- Classes pràctiques amb l'objectiu que els l'alumnat adquireisca els coneixements necessaris per a l'obtenció i l'elaboració de dades, així com per a l'anàlisi dels resultats i l'exposició del treball d'acord amb les exigències de la comunicació científica.
- Activitats complementàries, com seminaris de caràcter grupal, on s'aprofundeix en diferents temes relacionats amb les matèries que permeten consolidar algunes de les competències. Especialment poden estar dirigits a aspectes aplicats, amb la finalitat que l'estudiantat, de manera individual o en grup, partint dels materials que se li facilite, pugui adquirir la capacitat de desenvolupar i aplicar els coneixements a la realitat amb la qual es trobarà en la seua activitat professional, i perquè pugui adquirir i afermar totes les competències proposades en la matèria.

- Eixides al camp o itineraris per la ciutat amb l'objectiu de localitzar, analitzar i debatre temes exposats en les classes teòriques, pràctiques o teorocopràctiques (visites a museus i exposicions). L'estratègia utilitzada en les activitats complementàries, excepte en les conferències o en la visualització de documentals i pel·lícules (on es poden agrupar diferents grups d'alumnes), és el treball en grups petits. Aquesta estratègia és més útil que altres mètodes per a aconseguir tres objectius: el desenvolupament de les habilitats de comunicació i el desenvolupament de competències intel·lectuals i professionals i el creixement personal. En el cas concret de la visita a museus com a cas d'estudi resulta important visitar institucions tradicionals junt a maneres de fer institucionals perifèriques i/o alternatives, tant en la seua dimensió geogràfica com quant als discursos sobre els quals operen i les metodologies que involucren.
- Tutories individualitzades en les quals es realitzarà una supervisió a l'estudiantat perquè pugui realitzar un seguiment adequat de les activitats formatives. I també tutories en grup per a la supervisió de treballs pràctics, orientació i resolució de dubtes, sobretot de cara a la preparació de les proves d'avaluació. Les tutories es faran individualment o en grups xicotets per a resoldre problemes, dirigir els treballs, etc.

4.7 Mètodes docents

Les dinàmiques plantejades permeten establir un aprenentatge sensible al gènere en desenvolupar-se a través d'un sistema d'estudis de casos (museus i exposicions) basat en la visita grupal o el debat al costat de professionals del sector. El mateix succeeix amb l'aprenentatge a través de projectes. El desenvolupament i l'execució en petits grups (no es recomana més de sis persones) d'un projecte museístic o expositiu obliga a enfrontar problemes i establir solucions, generar pensament crític, valorar la interacció dels diferents perfils professionals i la seua interacció per desenvolupar el projecte museístic, promoure el debat reflexiu i compromès amb l'aprenentatge basat en els principis ètics i deontològics aplicats al museu com a institució, al qual la perspectiva de gènere i la interseccionalitat són fonamentals per a la promoció de valors democràtics i els drets humans, la justícia social, i la cultura de la pau, enfront de la discriminació, l'exclusió, l'odi i la violència masclista i de gènere. Aquestes dinàmiques proporcionen l'aprenentatge a través d'estudis de casos, l'aprenentatge basat en la resolució de problemes, la resolució de qüestions projectuals, i l'aprenentatge cooperatiu i col·laboratiu.

A través d'aquests enfocaments metodològics, l'assignatura es deslliga de la formació sols estètica i de la producció d'objectes per a centrar-se en la capacitat del museu i el discurs expositiu per a qüestionar la realitat, explorar visions alternatives i construir nous imaginaris socials, participant en la construcció de les narratives institucionals o ben alternatives i generar escenaris i experiències de participació col·lectives. A través d'un enfocament crític, significatiu i transformador, els models de reflexió crítica a través del debat, l'anàlisi crítica i els estudis de cas i el desenvolupament de projecte, permeten reflexionar sobre les funcions i finalitats dels museus, des del recorregut pels models institucionals passats i actuals, explorant els paradigmes i possibilitats que sorgeixen a través de la incorporació de la perspectiva de gènere i la interseccionalitat, com les pràctiques del comissariat feminista o les pedagogies crítiques al terreny de la producció cultural.

Aquestes metodologies es basen en els següents principis:

- Concepció de l'aprenentatge com a procés que es construeix a través de l'articulació de sabers. Per a això s'empraran metodologies com a casos d'estudi, eines de pensament visual i presentacions públiques.
- Aprenentatge auto-dirigit, promovent habilitats que permeten a l'alumnat liderar el seu aprenentatge mitjançant acompanyament actiu, treball cooperatiu, debats, auto-avaluacions i tutories grupals.
- Aprenentatge basat en el món real, contextualitzant el programa d'estudis des de situacions i problemàtiques pròximes a la pràctica professional real, creant escenaris d'aprenentatge i afavorint l'articulació de xarxes de col·laboració entre professionals.

05. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE

La crítica feminista al museu pot seguir-se a través dels textos d'Hilde Hein (2007; 2010); Liliane Cuesta (2022), i Solbes i Roca (2020). No és fins a finals del segle passat que la teoria museística va començar a interessar-se per la investigació crítica dels museus i les pràctiques comissarials. Els museus com a institucions pròpies de l'època contemporània van anar conformant-se a partir dels interessos i d'experiències masculines, tant pel que fa als conceptes, la selecció dels artefactes a conservar, com del relat construït a través de les exposicions o la didàctica museal, però que també ha afectat a l'organització del treball, provocant que l'experiència, els espais i els treballs assignats a les dones hagen estat tradicionalment menystinguts i que les contribucions de les dones hagen estat invisibilitzades. Sense una reflexió sobre els biaixos de gènere que poden estar presents en l'exercici de la docència, el professorat pot contribuir a reforçar i perpetuar la desigualtat de gènere. De fet, les recomanacions d'aquesta guia passen per establir la necessitat d'incorporar la perspectiva de gènere als estudis sobre els museus, la pràctica expositiva i comissarial, però també des de l'àmbit de la reflexió al voltant de l'organització del treball, la finalitat i funcions dels museus i la seua socialització.

És important donar a conèixer les aportacions de diverses autores que, com a resposta al biaix androcèntric en el camp de la museologia, han posat de relleu la importància d'estudiar els museus des d'una perspectiva crítica. Si bé és cert que la perspectiva de gènere als museus en l'àmbit teòric s'ha centrat en la disciplina de la història de l'art (atesa la tradició crítica dels estudis, especialment centrats en el paper dels museus d'art contemporani), en els últims anys la literatura científica ha ampliat la seua investigació a les pràctiques i estratègies del comissariat, la funció expositiva, la programació cultural i el paper creatiu i de recerca discursiva que planteja l'organització d'una exposició temporal o permanent, dels tallers didàctics, el paper de la mediació cultural, la relectura de les col·leccions, fins a l'increment de les col·leccions. Però especialment ha atès, en un nivell més profund, a l'estructura mateixa dels museus per tal de trencar la jerarquia de valors que sustenta el discurs museal tradicional, on l'estudi no sols s'ha de centrar en els museus d'art, sinó en totes les tipologies museístiques.

Ja hem vist que el feminisme posa en qüestió la jerarquia organitzativa i funcional mateixa del museu, però també ho fa en referència a la valoració, jerarquies i estatus dels objectes; una jerarquia que es fa evident en l'organització dels con-

tinguts (per exemple el nombre d'obres de dones artistes a les sales d'exposició permanents), els criteris estètics que ponderen unes expressions artístiques sobre altres (tradicional jerarquia entre les belles arts i l'artesanía i el menor reconeixement de les col·leccions de caràcter popular). Tot això porta a qüestionar, des de la perspectiva de gènere, el cànon i amb això les expressions que s'utilitzen en els textos de suport i en altres dispositius museístics. Obra mestra, geni, moment històric, etc., són expressions que reforcen la jerarquia i ressalten com a elements de valor els objectes únics i invisibilitzen els aspectes processuals o culturals. En aquest punt, la visita a museus i l'anàlisi pràctica i reflexiva és un mètode útil per a analitzar fins a quin punt el cànon és una construcció imposada per les societats heteropatriarcal i que els museus poden ser mantenidors del cànon (Alario, 2010, p. 21) i com es pot posar en qüestió, quan es fica en relleu que això suposa qüestionar la construcció mateixa del coneixement i parar atenció al que fins a aquest moment s'havia invisibilitzat per raons d'ètnicitat, raça, classe, gènere i divisions geo i biopolítiques. Per a això és necessari, com defensa la crítica feminista, rebutjar el discurs lineal i únic basat en una idea evolucionista de la història i la seua classificació periòdica, per a destacar altres aspectes singulars o que qüestionen el discurs i plantegen temes basats en conceptes i de caràcter transversal i inclusiu, on es trenca, també, amb les oposicions binàries o els dualismes (home/dona, masculí/femení o heterosexual/homosexual, diversitat vs. universalisme) que possibiliten la inclusió de la diversitat i multiplicat d'identitats de gènere. Així, la perspectiva de gènere esdevé una eina analítica des de la qual reflexionar sobre la pràctica museal. L'ús d'un enfocament de gènere a l'hora de treballar amb les col·leccions (recerca, documentació, procés d'inventari, etc.) permetrà evitar els biaixos de gènere que segons Sullivan (1994: 102-103) es poden resumir en sis: la invisibilitat (infrarepresentació de certs col·lectius); els estereotips (assignació de rols i atributs tradicionals a certs col·lectius, que oculten la diversitat); el desequilibri/selecció (inclusió i exclusió d'objectes que distorsionen la història); la fragmentació/aïllament (la separació de temes o col·lectius implica que són menys importants o que no pertanyen al normatiu), i el baix lingüístic.

Convé debatre al voltant dels dispositius expogràfics presents als museus i lligar la lectura a activitats pràctiques, on la visita al museu pot resultar fonamental per qüestionar moltes de les presumpcions bàsiques mostrades dins de la construcció del discurs museal mateix: resulta fonamental qüestionar el cànon dels grans artistes, el concepte del geni creador, els estàndards de la qualitat estètica, la divisió o jerarquia de les arts, però també la manera d'entendre el paper

de la dona en la història. Els exemples són múltiples, però quedem-nos amb un tan sols, que, per evident en la desconstrucció, presenta una contundent manera de narrar, des de perspectives inclusives. La prehistoriadora Margarita Sánchez (2016) posa l'accent en la narració de la prehistòria com un cúmul de processos evolutius en el qual el protagonisme se li ha concedit, tradicionalment, a l'home: des de la fabricació de la primera eina, fins al descobriment del foc, fites de les que no es tenen dades fefaents. Tot i així, fins fa poc era habitual contemplar en els museus diorames i suports didàctics en els quals les escenes de caça, fabricació d'utensilis, rituals sagrats, o la realització del foc eren tasques representades exclusivament per homes, cosa que també succeeix en els manuals de text. Alguns museus, com el *Museo Arqueológico Nacional* (MAN), han introduït noves narratives en les escenes representades en les quals veiem a dones participar com a iguals en les escenes pròpies de la vida quotidiana (Querol, Forns, 2015; Sánchez, 2000).

Però aplicar la perspectiva de gènere en l'anàlisi de les col·leccions dels museus no significa, de manera exclusiva, estudiar a les dones artistes o la representació de les dones en els objectes dels museus. Cal donar un pas més enllà i entendre que estudiar el gènere és estudiar les relacions i com aquestes s'han construït al llarg de la història en funció del context sociocultural canviant; no es tracta d'estudiar de forma aïllada a les dones sinó integrar-les en el discurs museal, igual que la seua contribució històrica, social i cultural.

La conformació de les col·leccions en els museus és un procés que no sols està lligat al passat, sinó que la política d'adquisició és, en la majoria dels casos, un element essencial en el funcionament de qualsevol museu. L'adquisició reuneix el conjunt de mitjans pels quals un museu pren possessió del patrimoni material i immaterial de la humanitat. L'evolució recent del museu —i especialment la presa de consciència de l'existència del patrimoni immaterial— posa en valor el caràcter holístic de la col·lecció, fent aparèixer nous desafiaments. Col·leccions immaterials com ara costums, rituals o llegendes (en etnologia), però també espectacles, gestos i instal·lacions efímeres (en l'art contemporani) inciten a posar a punt nous dispositius d'adquisició, però també posen sobre la taula una reflexió sobre el paper de les dones com a custòdies d'aquest patrimoni cultural i el seu paper com a creadores.

5.1 Llenguatge inclusiu

ALARIO, Carmen; BENGOCHEA, Mercedes; LLEDÓ, Eulàlia i VARGAS, Ana (1995). *NOMBRA*. Instituto de la Mujer: Madrid

<https://www.mujeerpalabra.net/pensamiento/lenguaje/eulalialledocunill/nombra.pdf>

BREDA, P. (1999). *Recomendaciones para un uso no sexista del lenguaje*. Cultura y Deporte. Museos + Sociales.

<https://www.culturaydeporte.gob.es/museos-massociales/presentacion.html>

LLEDÓ, Eulàlia (2010). *Guía de lenguaje para el ámbito de la cultura*. EMAKUNDE-Instituto Vasco de la Mujer: Vitoria- Gasteiz.

https://www.emakunde.euskadi.eus/u72-publicac/es/contenidos/informacion/pub_guias/es_emakunde/adjuntos/guia_lenguaje_cultura_es.pdf

LUQUE RODRIGO, Laura (2021). «Lenguaje inclusivo y no sexista en el ámbito museístico de habla hispana». *Atenea (Concepción)*, (523), 305-329.

https://www.scielo.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0718-04622021000100305&lng=es&nrm=iso&tIng=es

WEB ONU. *Lenguaje inclusivo*.

<https://www.un.org/es/gender-inclusive-language/guidelines.shtml>

5.2 Exemples de dades desagregades per sexe i anàlisis sensibles al gènere

Gender data portal. OECD

<http://www.oecd.org/gender/data/>

Gender data portal. World Bank

<https://genderdata.worldbank.org/topics/entrepreneurship>

State of the Arts Report about the situation of women artists and professionals in the Cultural and Creative Industries sector in Europe. WOMARTS

<http://www.womarts.eu/upload/01-LI-WOMART-1-20-6.pdf>

Gender Gaps in Cultural and Creative Sectors -NEMO

<https://eenca.com/eenca/assets/File/EENCA%20publicacions/Final%20Report%20-%20Gender%20in%20CCS%20EAC.pdf>

5.3 Propostes per treballar textos a l'aula

EXPÓSITO MOLINA, C. (2012). «¿Qué es eso de la interseccionalidad? Aproximación al tratamiento de la diversidad desde la perspectiva de género en España». *Investigaciones feministas* 3, 203-222.

FERNÁNDEZ VALENCIA, A. (2012). *La historia de las mujeres en los museos: discursos, realidades y protagonismos. El protagonismo de las mujeres en los museos* (p. 11-30). Madrid: Fundamentos.

GARCÍA, Á. (2016). «El techo de cristal de las mujeres en los museos españoles». *El País* [14 de junio de 2016], s.p.
https://elpais.com/cultura/2016/06/13/actualidad/1465830534_846045.html

MAYAYO, P. (2011). *Historias de mujeres, historias del arte*. Madrid: Cátedra.

REILLY, M. (11 de juliol de 2017). «What Is Curatorial Activism?», *Artnews*, s.p.
<http://www.artnews.com/2017/11/07/what-is-curatorial-activism/>
<http://www.womarts.eu/women-in-art-quiz/>

5.4 Materials visuals sensibles al gènere

The Eighteenth Century Woman, 1982 | From the Vaults. The Metropolitan Art Museum

<https://www.youtube.com/watch?v=EJPlasXVp-8>

Women in the present, women in the past. Chau Chak Wing Museum. 2021

<https://www.youtube.com/watch?v=hJe6388wmSY>

Las mujeres y la Prehistoria: desmontando mitos, por Margarita Sánchez

<https://www.youtube.com/watch?v=0y8RRREPGB0>

Women's and Gender Museums, International Association of Women's Museums

<https://www.youtube.com/watch?v=l-x3E06oymk>

Female artists confront decades of gender inequality in museums

<https://www.youtube.com/watch?v=eVAG7JrfU5M>

The Gender Equity in Museums Movement, The Gender Equity in Museums Movement (GEMM)

<https://www.youtube.com/watch?v=tgLyWkOE1sw>

Constructing Cultural Contexts: Gendered Narratives with Brown Girls Museum Blog, Walters Art Museum

<https://www.youtube.com/watch?v=U2TgYNTdPBI>

Museums Are Not Neutral: A Conversation on Gender, Power, and Privilege, The Frick Pittsburgh

<https://www.youtube.com/watch?v=I5jTB-slclik>

Inclusion and diversity in museums: what does that mean?, Dartmouth

<https://www.youtube.com/watch?v=TtEfYLxWaIY>

Hacia una nueva perspectiva de género en los museos / Ana Rosas Mantecón, antropóloga. EducaThyssen

<https://www.youtube.com/watch?v=M1Hgkodks5w>

¿Por qué ir más allá? Mariola Campelo, Museo Nacional Thyssen-Bornemisza, EducaThyssen

https://www.youtube.com/watch?v=AxfjdlIqxBA&list=PLJFI_bcXlr92gnFp8U-58vNzhO0wH-ycDe

Entrevista a Marian López Fernández Cao. Género, exclusión social y museos. Museo Picasso Málaga

<https://www.youtube.com/watch?v=W4-r4zAHAgg>

Enfoque de Género en Museos Latinoamericanos

<https://www.youtube.com/watch?v=djBownbaypU>

Museos, Comunidades y Género: Investigación y sinergias en la Serie Imaginarios, Servicio Nacional del Patrimonio Cultural

<https://www.youtube.com/c/ServicioNacionaldelPatrimonioCultural>

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

A l'hora de plantejar les directrius fonamentals per al desenvolupament d'un TFG o TFM que incloga la perspectiva de gènere de manera transversal en les diferents fases de la recerca en l'àmbit d'estudi museal, hem de tindre en compte que aquests treballs es presenten com un projecte personal i autònom que s'orienta al disseny i el desenvolupament d'un projecte viable en l'àmbit museal, que no pot perdre de vista els coneixements adquirits al llarg del programa d'estudis. Aquest treball final ha de mostrar la capacitat de l'estudiantat de formular una visió personal d'aquesta àrea professional alhora que articular la posada en pràctica i l'avaluació crítica d'una producció pròpia en un context real, implicant les diferents fases d'investigació i conceptualització així com el desenvolupament del projecte i la seua posterior avaluació i comunicació pública, on la perspectiva de gènere aplicada en tot el procés de desenvolupament és fonamental. Per a arribar a aquest punt i afavorir l'interès en aquest procés d'iniciació a la recerca des d'un plantejament de gènere, la introducció de la perspectiva de gènere en la docència és doncs un pas ineludible per tal d'estimular i afavorir posteriors recerques sensibles al gènere, siga per la temàtica o bé per la metodologia emprada.

Dins d'aquest paradigma, resulta imprescindible conèixer la bibliografia que proporcione models de recerca adients i investigar per a elaborar un estat de la qüestió que incloga la ja àmplia bibliografia que des dels anys 70 del segle XX porta treballant en la inclusió de les dones al discurs museal i l'orientació estructural del museu com a institució des de la perspectiva de gènere. Capacitar l'alumnat per desenvolupar investigació, projectes o aplicacions amb perspectiva de gènere és crucial. Tant en el TFG com en el TFM és on l'estudiantat ha de demostrar que ha après a fer servir el gènere com a variable analítica i explicativa en la identificació de la pregunta d'investigació, la revisió teòrica, la definició d'hipòtesis, l'ús de la metodologia, la recollida de dades i la seua anàlisi, les conclusions i les propostes d'acció futures.

Un dels reptes per a les futures investigadores serà investigar els perills de la institucionalitat, la legitimació del feminisme i repensar les formes en que el feminisme i la perspectiva de gènere han sigut incorporades a la institució. Les comissàries feministes necessitaran evitar que el feminisme es convertisca en un espai guetitzat i contingut com una categoria separada en el museu. A més, en el futur, serà necessari investigar les pràctiques del comissariat feminista dins de la institució i la contribució de les artistes i de les investigadores feministes a les estruc-

tures institucionals canviants. Les futures investigadores hauran de centrar-se en estudiar les aliances estratègiques i la col·laboració entre artistes feministes, el comissariat i la direcció de museus. Encara que les artistes, comissàries i investigadores feministes necessiten recuperar el seu espai en el museu, la relació entre artistes, curadores i institucions no ha de ser necessàriament oposada. La solució passa per treballar cap a possibilitats alternatives, major cooperació, compromís i diàleg, en lloc de treballar en contra del museu.

Una bona guia per al treball de recerca en museus des de la perspectiva de gènere és el text de Liliane Cuesta «Crítica, reflexión, deconstrucción: introducción de perspectiva de género en museos», en *Relecturas: Itinerarios museales en clave de género* (2022), així com els últims números de la revista *Museum International*, entre els quals destaca el text de Cheeyun Lilian Kwon, «Sexual Violence, Imperialism, and Museum Activism: The Case of the War & Women's Human Rights Museum» o el de Liliane Cuesta «Gender Perspective and Museums: Gender as a Tool in the Interpretation of Collections» (Issue: Museums & Gender), així com «Crossing Over: Museums as Spaces of Violence», d'Amy K. Levin, i «Curators in Conversation: Conceiving the Queer Past at the GLBT Historical Society Museum», de Gerard Koskovich, Don Romesburg i Amy Sueyoshi (Issue: LGBTQI+ Museums).

Igualment, per la seua importància en l'àmbit de la investigació és necessari destacar el número de la revista *Espacio, tiempo y forma*, sota la direcció de Patricia Molins, dedicat a «Feminismo y Museo. Un imaginario en construcción» (2020), en el qual es planteja la necessitat del debat sobre la relació del feminisme i els museus i la introducció de la perspectiva de gènere en institucions que segueixen allunyades d'aconseguir una igualtat paritària, tant en l'àmbit de les exposicions (en les quals exposicions de dones han sigut un important instrument per a aconseguir la visibilització de les artistes, excloses en bona part de les presentacions museístiques i de les narracions historiogràfiques), com en l'àmbit dels estudis feministes pel que fa a l'art i el museu. També és fonamental el text d'Olga Fernández «El feminismo en los discursos expositivos y relatos museográficos desde los años noventa», en el qual ofereix una mirada crítica sobre la manera en que els museus han institucionalitzat les demandes del feminisme, mostrant a les dones artistes com a casos aïllats i excepcionals en la col·lecció o elaborant recorreguts expositius i temàtics superposats al discurs museal sense integrar a la dona i les seues aportacions en el recorregut. Una altra de les grans aportacions és la de Patricia Mayayo, *Después de Genealogías feministas. Estrategias de intervención en los museos y tareas pendientes*, en la qual incideix en la necessitat que pràctiques

artístiques i museístiques tinguen un eix fonamental en els processos d'investigació aplicats com a mitjà eficaç per a desestabilitzar el cànon.

Com ha assenyalat Patricia Molins queden molts temes per investigar, entre els quals trobem aquells que afecten la pràctica museogràfica mateixa com el muntatge d'exposicions o les instal·lacions permanents o temporals, aspecte «encara poc estudiat des del feminisme i que crec que mereixeria major desenvolupament, ja que les decisions sobre la instal·lació de les obres, el mobiliari expositiu i el d'ús públic, dirigeixen no sols la manera en què es percep el museu, l'obra o es visualitza el concepte que suporta l'exposició, sinó també la manera en que aquesta afecta a l'espectador i es veu afectada per ell, expulsant-lo o atraient-lo, incorporant-lo o separant-lo de les obres, dirigint la seua mirada i proposant models de conducta en l'espai artístic». Així mateix, assenjala que el camp d'investigació s'ha ampliat cap a la cultura visual i els estudis culturals, un marc que s'ha demostrat més inclusiu que l'històric-artístic tradicional. També el marc dels estudis sobre la relació entre museu i feminisme s'ha ampliat, i ha passat de la proposta simple d'ampliació del cànon en les col·leccions i exposicions a la seua inserció en els departaments pedagògics i en les estructures i processos de treball. Per a un model metodològic exemplar en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la construcció de una nova història de les arts es recomana els textos actuals de Lomba (2022).

Aplicar la perspectiva de gènere a la història del col·leccionisme i a la història dels museus no implica reproduir la sistematització diacrònica dels esdeveniments habituals i fer èmfasi en una narració cronològica de fets, teories estètiques i del gust o fer encaixar una sèrie de noms que van acompanyar als homes en el seu paper com a custòdies del patrimoni cultural, sinó que es demana un canvi en la metodologia emprada. Les reflexions poden vindre dels plantejaments proposats per la museologia crítica (també coneguda com a *reflexive museology*, *transformational museology* o *new museology*) i proposar una anàlisi des de diverses aproximacions temàtiques, prenent com a punt de partida l'article d'Anthony Shelton «Critical museology. A manifesto», o els textos de Jesús Pedro Lorente i Vicente David Almazán Tomás, *Museología crítica y arte contemporáneo* (2003). Des de mitjans dels anys 80 (Lorente, 2015, p. 112), la museologia crítica va sorgir com un corrent dins de la museologia que comporta un estudi crític de la disciplina, igual que ocorre en altres camps com la història de l'art o la pedagogia. Les aportacions de la crítica cultural als museus s'ha fet en els àmbits següents: el concepte de museu, entès com a construcció cultural i social; el col·leccionisme; la revisió d'històries institucionals; la relació entre els museus i les cultures nati-

ves; la crítica a la missió civilitzadora dels museus des d'una perspectiva postcolonial; els rols professionals; i les polítiques expositives. No obstant això, encara que la museologia crítica i la crítica feminista a la institucionalitat dels museus conflueixen en alguns punts, la primera no planteja la reforma dels museus i el seu funcionament ni establir una alternativa per als museus. La museologia crítica no distingeix entre museologia i museografia ja que aquesta distinció és incompatible amb els seus propis mètodes. L'aplicació pràctica de les teories i l'actitud crítica i reflexiva en la praxi mateixa del museu són necessàries, mentre que el feminisme per la seua part pretén oferir un potencial transformador de les institucions a nivell estructural i organitzatiu (Díaz, 2016), la qual cosa explica que es preocupe per l'organització interna, les relacions entre els professionals i les maneres de treballar. No obstant això, en aquest punt la museologia crítica ens planteja una perspectiva interessant sobre el col·leccionisme i la formació de les col·leccions, el procés de les quals no pot reduir-se a motius psicològics, sinó que ha d'entendre's dins de processos més complexos, socials, ideològics i culturals que requereixen un enfocament històric crític i reflexiu per a comprendre la formació i el desenvolupament de les col·leccions museístiques.

Alguns estudis reflexionen sobre les estratègies del comissariat feminista, les seues intervencions i històries, així com sobre les estratègies d'«igualtat de gènere» escameses pels museus fins almenys el 2016. Per exemple, Sjöholm (2016) presenta algunes preguntes que són interessants per a l'orientació de la recerca: com poden les diverses pràctiques feministes d'art i exhibicions feministes ser teoritzades i historiades? Quines teories i metodologies feministes han informat les estratègies de curació de l'art feminista?

La tesi de Laura Díaz (2017), *Feminist Curatorial Interventions in Museums and Organizational Change: Transforming the Museum from a Feminist Perspective*, ofereix, també, un bon camp de treball per a l'aportació de la perspectiva de gènere als museus alhora que planteja algunes qüestions importants que poden ajudar a problematitzar la qüestió. Algunes d'aqueixes qüestions són: és possible presentar a través del format d'exposició una història del feminisme sense historiar-la i evitar, així, el cànon en comissariar exposicions? El comissariat feminista pot presentar l'art feminista com una forma d'art polític i transformador de la societat i no com una història? És possible presentar diferents generacions d'artistes feministes i projectes feministes diversos? Com rebutjar el sistema binari present en els projectes curadors i evitar el predomini de les perspectives anglosaxones? Com introduir les nocions de la performativitat del gènere i crítiques *queer*? De quina manera eliminar un discurs dicotòmic i presentar feminis-

mes transnacionals, així com debats sobre classe, ètnia, discapacitat i orientació sexual? Al mateix temps, es pot establir connexions entre el comissariat feminista i les aliances estratègiques amb comissaris *queer* i postcolonials i sobre com negociar aquestes aliances? Per a Laura Díaz, la inclusió de gènere s'enfronta a desafiaments importants que passen per entendre que continua existint una disparitat de gènere important i que la inclusió i exhibició del treball de les dones continua sent una prioritat. En l'àmbit de la transformació del museu des de l'àmbit del procés de museïtzació del feminisme i la transformació estructural del museu, es pot debatre a l'aula sobre els perills de la institucionalitat, la legitimació del feminisme i repensar als treballs d'investigació les formes en què el feminisme ha sigut incorporat a la institució: podem evitar que la cultura i l'art desenvolupats per dones es converteixi en un espai guetitzat i contingut com una categoria separada en el museu? Què succeeix quan els projectes de comissariat feministes s'exhibeixen en espais institucionalitzats com el museu o l'exposició? Es neutralitzen les idees feministes quan formen part de la institució? Per això, és important introduir en aquest punt les qüestions associades al paper de l'activisme feminista i reflexionar sobre la necessitat de diàleg entre activistes, comissariat, conservació, educació, mediació cultural i direcció de museus que participen tant en museus de dones com en comissariats feministes, com a actors actius en qüestions de drets humans i activisme social.

07. RECURSOS PEDAGÒGICS

7.1 Glossari de conceptes

Antiessencialisme i relativisme: la cultura occidental concep un sistema dual de sexe/gènere: dos sexes, dos gèneres, una orientació sexual des d'un plantejament binari. Els estudis antropològics han demostrat que aquest sistema no és ni únic ni universal ja que existeix una diversitat de sistemes de gènere que contempen dos, tres o més gèneres.

Cànon: per a Griselda Pollock el cànon es converteix en un filtre empobridor que reforça la genealogia patrilineal. El museu com a mantenidor del cànon ha mostrat i seleccionat les obres d'un conjunt d'artistes que han estat convencionalment considerats com a «grans artistes» o «genis» i de béns culturals en els quals la dona ha estat omesa del relat, contribuint a sostenir l'estructura heteropatriarcal de la cultura occidental. Actualment el museu ha de qüestionar què és la «grandesa», incorporant temes de gènere, raça, classe i territori, entre altres, posant en qüestió com l'altre (les dones, els no blancs i occidentals, altres gèneres, les minories, etc.) han sigut ignorats com a creadors d'herència cultural.

Col·lecció: de manera general, una col·lecció es pot definir com un conjunt d'objectes materials i immaterials (obres, artefactes, espècimens, documents, arxius, testimoniatges, etcètera) que persones o un establiment, estatal, local, públic o privat, s'han ocupat de reunir, classificar, seleccionar i conservar en un context de seguretat per a comunicar-lo, en general, a un públic més o menys ampli. Ja siga material o immaterial, la col·lecció figura en el cor de les activitats del museu i en conforma la naturalesa essencial. En ser «col·lecció» un terme d'ús comú, s'ha procurat distingir la col·lecció de museu d'altres tipus de col·leccions. Tot això vinculat a la gènesi dels museus i la comprensió del fenomen del col·leccionisme al llarg de la història. De manera general (perquè no és el cas de tots els establiments), la col·lecció del museu es presenta tant com la font com la finalitat de les activitats del mateix percebut com a institució. D'aquesta manera, les col·leccions poden ser definides com «els objectes de museu col·lectats, adquirits i preservats en raó del seu valor exemplar, el seu valor de referència o com a objectes d'importància estètica o educativa». Es pot evocar el fenomen museal com la institucionalització de la col·lecció privada, per això resulta imprescindible analitzar la formació de les diferents col·leccions des d'una perspectiva de gènere atès el paper de les dones en el procés o bé les causes per les quals les seues obres han

sigut omeses en la conformació de les col·leccions sobre la base del valor que històricament se'ls ha atorgat.

Comissariat feminista: un dels grans desafiaments per a les comissàries feministes és comissariat políticament, exposant les estructures de poder mentre treballen dins de les institucions. No obstant això, aquestes idees encara no han aparegut en la literatura curatorial feminista ni el comissariat activista ha sigut reconegut en pràctiques curatorials recents. A més, una de les preguntes per al comissariat feminista és el futur dels projectes de base i dels projectes curatorials de minories. És necessita més investigació sobre institucions alternatives i específicament sobre museus de dones i les seues pràctiques des de l'activisme a la pràctica cultural.

Conservació: el concepte de «conservació» es prefereix sovint al de preservació. Per a nombrosos professionals de museus la conservació —que inclou alhora l'acció i la intenció de protegir un bé cultural, material o immaterial— constitueix l'essència de l'activitat del museu, i inclou la problemàtica de l'inventari o catalogació i ha d'anar associat a vocabularis o tesaurus on la perspectiva de gènere és especialment important.

Museografia: actualment, la museografia es defineix com la figura pràctica o aplicada de la museologia, és a dir, el conjunt de tècniques desenvolupades per a dur a terme les funcions museístiques i particularment les que concerneixen el condicionament del museu, la conservació, la restauració, la seguretat i l'exposició. L'ús de la paraula museografia procura designar l'art o les tècniques de l'exposició. Des de fa alguns anys s'ha proposat el terme expografia per a referir-se a les tècniques vinculades amb les exposicions, ja siga que se situen en un museu o en un espai fora del museu. De manera més general, la qual cosa s'ha anomenat el «programa museogràfic», engloba la definició dels continguts de l'exposició i els seus imperatius, així com el conjunt de vincles funcionals existents entre els espais d'exposició i els espais restants del museu.

Museologia: la primera accepció i la més difosa d'acord amb el sentit comú tendeix a aplicar àmpliament el terme «museologia» a tot allò que concerneix el museu i és, en general, sota el terme «museal»; es pot parlar de qüestions museològiques (relatives al museu), però també fa al·lusió en el món acadèmic a l'estudi del museu. La museologia s'oposa, en certa manera, a la museografia, que designa el conjunt de pràctiques vinculades amb la museologia.

Museologia crítica o *new museology*: es presenta com un discurs crític sobre el rol social i polític del museu. Comprèn el conjunt de temptatives de teorització

o de reflexió crítica vinculades amb el camp museal, la qual cosa coneixem com a museologia crítica en l'anomenada societat de la postmodernitat. El denominador comú d'aquest camp es caracteritza per la documentació del real a través de l'aprehensió sensible i directa. No rebutja a priori cap forma de museu, incloent-hi tant els més antics com els més recents (cibermuseus), ja que tendeix a interessar-se per un ordre obert a tota experiència que es referisca al camp del museal.

Nova museologia o museologia moderna: el seu interès es dirigeix als nous tipus de museus concebuts en oposició al model clàssic i a la posició central que hi ocupen les col·leccions: es tracta dels ecomuseus, els museus de societat, els centres de cultura científica i tècnica i, de manera general, la major part de les noves propostes que tendeixen a utilitzar el patrimoni en favor del desenvolupament local.

Relectura: la relectura de col·leccions que alberguen cadascun dels museus, amb la intenció de generar noves narratives, permet reflexionar sobre el paper de la dona, dels mites patriarcalcs o de la desigualtat social entre homes i dones.

Mediació cultural: s'entén com una pràctica cultural autònoma que es desplega en contextos diversos com museus i centres educatius, però també en contextos socials i realitats diverses, a l'empara de propostes expositives i culturals però també com a mecanismes d'aprenentatge autònoms.

7.2 Grups de recerca

Las mujeres cambian los museos. De la igualdad a la equidad. Universidad Complutense

<https://www.mujerescambianlosmuseos.com/>

Mujeres Artistas en España, 1804-1939

<http://maes.unizar.es/>

Grupo EARTDI (Aplicaciones del Arte para la Inclusión Social), Universidad Complutense

<https://www.ucm.es/eartdi>

CREARI, Universitat de València

<https://www.uv.es/creari/es/>

Past Women. Historia material de las mujeres

<https://www.pastwomen.net/>

Eulac Museums and Community

<https://eulacmuseums.net/index.php>

Women's Legacy. Our Cultural Heritage for Equity

<https://womenslegacyproject.eu/ca/home/>

Grupo de investigación sobre igualdad de género, Universidad de Alcalá

<https://www.uah.es/es/investigacion/unidades-de-investigacion/grupos-de-investigacion/Grupo-de-investigacion-sobre-igualdad-de-genero-Reseach-Group-on-Gender-Equality/>

Grup de treball i investigació sobre museus i gènere de la Xarxa de museus d'història i monuments de Catalunya

https://www.mhcat.cat/museu_en_la_xarxa/manifestos_i_comunicats/manifest_del_grup_de_treball_museus_i_genere_de_la_xarxa_de_museus_d_historia_i_monuments_de_catalunya

Observatorio Permanente de Arte y Género, Universidad de Sevilla

<http://grupo.us.es/arteygenero/index.php>

SHE-CULTURE

<https://archive.interarts.net/en/acabats.php?p=418>

7.3 Recursos a internet

Gender Equity in Museums Movement (GEMM)

<https://www.genderequitymuseums.com/>

State of the Arts Report about the situation of women artists and professionals in the Cultural and Creative Industries sector in Europe, Wom@rts project

<http://www.womarts.eu/upload/01-LI-WOMART-1-20-6.pdf>

Gender gaps in the Cultural and Creative Sectors (with the exception of the audio-visual sector), European Expert Network on Culture and Audiovisual (EENCA)

<https://eenca.com/eenca/assets/File/EENCA%20publications/Final%20Report%20-%20Gender%20in%20CCS%20EAC.pdf>

Where are the women?, National Museum of Women in the Arts

<https://nmwa.org/support/advocacy/get-facts/>

Gender discrimination in the cultural heritage sector, Europeana

<https://pro.europeana.eu/post/gender-discrimination-in-the-cultural-heritage-sector>

La memoria femenina: mujeres en la historia, historia de mujeres, Subdirección General de Museos Estatales, España

<http://www.iber museos.org/recursos/documentos/la-memoria-femenina-mujeres-en-la-historia-historia-de-mujeres/>

Gender perspectives on cultural heritage and museums, Museum International

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000108368>

DÍAZ RAMOS, Laura (2017). *Feminist Curatorial Interventions in Museums and Organizational Change: Transforming the Museum from a Feminist Perspective. University of Leicester. Thesis.*

<https://hdl.handle.net/2381/39450>

7.4 Xarxes museals

International Association of Women's Museums

<https://iawm.international/>

National Network for Women's History

https://kvinnemuseet.no/en/national_network

Didáctica 2.0 Museos en Femenino

<https://museosenfemenino.es/>

Museos + Sociales

<https://www.culturaydeporte.gob.es/museosmassociales/presentacion.html>

Patrimonio en femenino. Ministerio de Cultura

<https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/areas/museos/mc/ceres/catalogos/catalogos-tematicos/patrimoniofemenino/presentacion/portada.html>

Relecturas, itinerarios museales en clave de género

<http://relecturas.es/proyecto/>

MNAC. Dones artistes

http://www.museunacional.cat/ca/dones_artistes

Red de Museos por la Igualdad. MAV

<https://mav.org.es/mav-reune-a-mas-de-30-museos-y-juntos-crean-la-red-de-museos-por-la-igualdad/>

7.5 Guies i documents de bones pràctiques

Guía para la incorporación del enfoque de género en museos, DIBAM

https://www.genero.patrimoniocultural.gob.cl/651/w3-article-25975.html?_no_redirect=1

Gender perspectives on cultural heritage and museums

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000156040?posInSet=7%26queryId=16da6976-af6a-499b-b317-b8b7b7159ec9>

Gay & Lesbian Policy Guidelines for Museum Programs

https://www.amaga.org.au/sites/default/files/uploaded-content/website-content/SubmissionsPolicies/glama_gay_and_lesbian_policy_1999.pdf

LGBTQ Alliance's Welcoming Guidelines for Museums

<https://inluseum.com/2016/05/30/lgbtq-welcoming-guidelines-museums/>
<https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2017/11/An-institutions-guide-to-gender-transition.pdf>
<https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2019/05/2019-Welcoming-Guidelines.pdf>

A Museum's Guide to Queer Inclusivity

https://digitalcommons.buffalostate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1033&context=museumstudies_theses

Gender and Sexuality Inclusion Toolkit for Museums, Heritage and Cultural Institutions

<https://museum.bc.ca/brain/gender-and-sexuality-toolkit-for-museums-heritage-and-cultural-institutions/>

Género, roles y espacios: ¿Cuánto pasado tiene el presente?, Subdirección Nacional de Museos, Chile

<http://www.iber museos.org/recursos/documentos/genero-roles-y-espacios-cuanto-pasado-tiene-el-presente/>

IF/THEN® Gender Representation Toolkit

<https://www.astc.org/wp-content/uploads/2020/03/ASTC-IF-THEN-Gender-Representation-Toolkit.pdf>

Gender and Sexuality Inclusion Toolkit for Museums, Heritage and Cultural Institutions, BC Museums Association (BCMA)

<https://museum.bc.ca/brain/gender-and-sexuality-toolkit-for-museums-heritage-and-cultural-institutions/>

Hypatia: Gender-inclusive ways of communicating STEM in Science Centres and Museums: A Toolkit, ECSITE

<https://www.ecsite.eu/activities-and-services/resources/gender-inclusive-ways-communicating-stem-science-centres-and>

Pro-Women. Up-skilling Itineraries for Women as New Cultural Promoters to Enhance Territorial Heritage, Erasmus+ KA2

<https://prowomen-project.eu/es/home-spain/>

Textos Permeables. Máster PERMEA. Programa Experimental de Mediación y Educación a través del Arte (Universitat de València i Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana)

<https://www.consorcimuseus.gva.es/master-permea-es/?lang=es#1603979705251-e3d47067-d3b3>

Herramienta MAV para la Igualdad

<https://mav.org.es/herramienta-mav-para-la-igualdad/>

Colectiva Portal de Igualdad

<http://amparozacares.com/tag/colectiva-portal-de-igualdad/>

7.6 Participació social

Arts & Equity Toolkit, Toronto Arts Foundation

<https://neighbourhoodartsnetwork.org/learning-room/art-and-equity/arts-equity-toolkit>

ASTC Equity and Diversity Toolkit: Exhibit, program and audience resources, ASTC

http://www.astc.org/wp-content/uploads/2014/11/ASTC_DiversityEquityToolkit_Exhibits.pdf

Good Practices of Social Participation in Cultural Heritage, REACH

<https://www.open-heritage.eu/heritage-data/good-practices/>

Measuring Cultural Participation, UNESCO

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000219213>

Escuela Virtual de Feminismo Romani

<https://skolaromani.org/>

7.7 Enllaços a programes d'assignatures

Arte y género, Universidad de Granada, Grado de Historia del arte

<https://www.ugr.es/estudiantes/grados/grado-historia-arte/arte-genero>

Arte y género, UAM, Grado de Historia del arte.

<http://uamfilosofia.com/ordenacion/guiasDocentes/2017-2018/19249.pdf>

Màster Universitari en Estudis Culturals i Arts Visuals (Perspectives Feministes i Cuir/Queer), Universitat Miguel Hernández d'Elx

https://www.umh.es/contenido/Estudios/:tit_m_261/datos_es.html

Estudio de Género, Feminismo e Historia del Arte, Universidad de Málaga

<https://www.uma.es/centers/subject/facultad-de-filosofia-y-letras/5258/50271/>

Cultura visual contemporània. Art, Identitat i Gènere. Màster Universitari en Història de l'Art i Cultura Visual. Universitat de València-Universitat Jaume I de Castelló

<https://www.uv.es/uvweb/master-historia-art-cultura-visual/ca/master-universitari-historia-art-cultura-visual-1285904663052.html>

Art i Gènere. Màster d'estudis avançats en Història de l'Art, Universitat de Barcelona

https://www.ub.edu/web/ub/es/estudis/oferta_formativa/master_universitari_fitxa/E/M1802/index.html

08. PER A APROFUNDIR

- ADAIR, Joshua G. i LEVIN, Amy K. (2020). *Museums, Sexuality, and Gender Activism*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429202889>
- ALARIO TRIGUEROS, María Teresa (2010). «Sobre museos y mujeres. Un nuevo diálogo». A *Her&Mus*, n. 3 (monográfico dedicado a Mujeres y Museos). Gijón: Trea, p. 19-24.
- ALBA PAGÁN, Ester; CUESTA DAVIGNON, Liliane i ABAD AZUAGA, Maite (2018). «Noves propostes als museus: Relectures. Itineraris museístics en clau de gènere», *Saó* 436, p. 32-34.
- ALBA PAGÁN, Ester; CUESTA DAVIGNON, Liliane i GAITÁN, M. Mar (2019). «Relecturas. Itinerarios museísticos en clave de género. Nuevas miradas sobre el patrimonio cultural y los museos». A: *Vestir la Arquitectura. XXII Congreso Nacional de Historia del Arte*. Universidad de Burgos, p. 1885-1890.
- ALBA PAGÁN, Ester i VASILEVA IVANOVA, Aneta (2020). «Gitanas without a tambourine: Notes on the historical representation and personal self-representation of the Spanish Romani woman», *European Journal of Women's Studies*, doi: 10.1177/1350506819898739.
- ALBERO, Sofía (2018). «Debates fundamentales para una crítica feminista al museo de arte en el contexto español». *Dossiers feministes*, 23, p. 5-22.
- ALCAIDE SUÁREZ, Eva. (2010). «Rescatadas, aunque excluidas. Relatos alternativos sobre mujeres artistas», *Her&Mus*, n. 3 (monográfico dedicado a Mujeres y Museos). Gijón: Trea.
- APPADURAI, Arjun (2004). *Minorities and the production of daily pace*. Interview with Arjun Appadurai. A: BROUWER J. and MULDER A. (eds.) *Feelings are Always Local*. Rotterdam: NAI Publishers.
- ASHTON, Jenna C. (ed.) (2017). *Feminism and Museums: Intervention, Disruption and Change*. Edinburgo y Boston: Museumsetc.
- BERG, Anne-Jorunn i LIE, Merete (1995). «Feminism and Constructivism: Do Artifacts Have Gender?», *Science, Technology, & Human Values*, 20(3), 332-351. <http://www.jstor.org/stable/690019>
- BRAIDOTI, Rosa (2004). *Feminismo, diferencia sexual y subjetividad nómada*. Barcelona: Gedisa.

- BROOKS, ETHEL C. (2018, abril 20). «Claiming Our Place», *KiWit*. Darrera consulta 2 de juny de 2020. <https://www.kiwit.org/kultur-oeffnet-welten/positionen/claiming-our-place.htm>
- BROOKS, ETHEL C. (2021). «The possibilities of Romani Feminism», *The University of Chicago Press Journals*, 38. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/665947?mobileUi=0&journalCode=sigs>
- BUTLER, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge
- CHEEYUN, LILIAN KWON (2020). «Sexual Violence, Imperialism, and Museum Activism: The Case of the War & Women's Human Rights Museum», *Museum International*, 72:1-2, 42-53, DOI: 10.1080/13500775.2020.1743056
- CUESTA DAVIGNON, Liliane I. (2013). «Géneros lábiles, sexualidades diversas: una guía didáctica sobre la diversidad sexual y de género (o cómo los museos pueden contribuir a una educación en la materia)», *Revista de Antropología Experimental*, 449-485.
- CUESTA DAVIGNON, Liliane I. (2017). «Introduciendo la perspectiva de género en el museo. Reflexiones y práctica», actes «Reviure el Patrimoni. Museus i perspectiva de gènere», Capcorral. *Revista del Museu Comarcal de Cervera*, 12, p. 16-23. http://www.museudecervera.cat/wp-content/uploads/2018/11/Dossier_Museus-i-perspectiva-de-g%C3%A8nere.pdf
- CUESTA DAVIGNON, Liliane I. (2020). «Gender Perspective and Museums: Gender as a Tool in the Interpretation of Collections», *Museum International*, 72:1-2, 80-91, DOI: 10.1080/13500775.2020.1743059
- CUESTA DAVIGNON, Liliane I. (2022). «Crítica, reflexión, deconstrucción: introducción de la perspectiva de género en museos». A: *Relecturas: itinerarios museales en clave de género*, Universitat de València.
- DAVIES, Jon (2013). «Towards an Intimate Democracy in Europe. Pawel Leszkowicz's Queer Curating» (Jon Davies interview with Pawel Leszkowicz), *Journal of Curatorial Studies*, p. 54-69.
- DEEPWELL, Katy (1995). *New Feminist Art Criticism: Critical Strategies*. Manchester University Press.

- DEEPWELL, Katy (2008). «Feminist curatorial strategies and practices since the 1970s». A: MARSTINE, J. (ed.), *New museum theory and practice: An introduction*, Malden, Blackwell Publishing, p. 64-84.
- DELOCHE, Bernard (2001). *Le musée virtuel*, Paris, Presses universitaires de France.
- DELOCHE, Bernard (2007). «Définition du musée». A: MAIRESSE, F. i DESVALLÉES, A., *Vers une redéfinition du musée*, Paris, L'Harmattan.
- DÍAZ RAMOS, Laura (2016). *Feminist curatorial interventions in museums and organizational change: transforming the museum from a feminist perspective*, Leicester, University of Leicester. Disponible a: <<https://lra.le.ac.uk/handle/2381/39450>>
- DIEGO, Estrella (2017). «Feminismo, “queer”, género, “post”, revisionismo...: o todo lo contrario. Ser —o no ser— historiador/a del arte feminista en el Estado Español». *Antología del pensamiento feminista español: (1726-2011)*, p. 615-622.
- DIEGO, Estrella (2019). «La activista cultural como recolectora». *Goya: Revista de arte*, 367, p. 95-113.
- DIEGO, Estrella (2020). «A propósito de la calidad». A: LOMBA, Concha (coord.). *Las mujeres y el universo de las artes*, p. 15-28.
- DIEGO, Estrella (2020). «En torno al concepto de calidad y otras falsedades del discurso impuesto». A: *Invitadas: fragmentos sobre mujeres, ideología y artes plásticas en España (1833-1931)*, p. 25-39
- DIEGO, Estrella (2021). «Museos en tiempos de diversidad». A: *Universitas. Las artes ante el tiempo: XXIII Congreso Nacional de historia del arte Universidad de Salamanca*, p. 1827-1838.
- DIMITRAKAKI, Angela i PERRY, Lara ed. (2013). *Politics in a Glass Case: Feminism, exhibition cultures and curatorial transgressions*. Liverpool: Liverpool University Press.
- DIMITRAKAKI, Angela; KIVIMAA, Katrin; KOLBOT, Katja, et al. (2012). *Working with Feminism: Curating and Exhibitions in Eastern Europe*. Tallinn University Press.
- DIVERSES AUTORES: *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*. <https://www.vives.org/programes/igualtat-gener/guies-docencia-universitaria-perspectiva-gener/> [consulta de novembre 2022]. DOI: <https://doi.org/10.1080/00309230.2020.1769149>

- FAXEDAS BRUJATS, M. Lluïsa (2018). *Guia per a la Història de l'Art amb perspectiva de gènere*. Xarxa Vives d'Universitats.
- FERNÁNDEZ, Olga (2013). «El feminismo en los discursos expositivos y relatos museográficos desde los años noventa». A ALIAGA, Juan Vicente i MAYAYO, Patricia (ed.). *Genealogías en el arte español 1960-2010*. León: MUSAC – This side up, p. 95-118.
- FILIGRANA, Pastora (2020). *Pueblo gitano contra el sistema mundo. Unas reflexiones desde un activismo feminista y anticapitalista*, Ediciones Akal.
- FROST, Stuart (2015). «Museums and Sexuality». *Museum International*, <https://doi.org/10.1111/muse.12029>.
- GAITÁN, Mar i ALBA, Ester (2020). «Rereadings: Highlighting the Gender Perspective Through Hypermedia», *Museum International*, 72:3-4, 128-139, DOI: 10.1080/13500775.2020.1873502
- GARNELO DíEZ, Isabel (2021). «Feminist Art Activisms and Artivism». A: DEEPWELL, Katy (ed.) *Boletín De Arte*, (42), 323-325. <https://doi.org/10.24310/BoLArte.2021.vi42.12029>
- GOSLING, Lucinda; ROBINSON, Hilary i TOBIN, Amy (2019). *The Art of Feminism*. Tate Publishing.
- HAYDEN, Malin Hedlin; SJÖHOLM SKRUBBE, Jessica (2010). *Feminisms is still our name: Seven essays on historiography and curatorial practices*.
- HEIN, Hilde Stern (2000). *The Museum in Transition a Philosophical Perspective*. Smithsonian Books.
- HEIN, Hilde Stern (2006). *Public Art: Thinking Museums Differently*, Altamira Press.
- HEIN, Hilde Stern (2007). «Redressing the museum in feminist theory», *Museum management and curatorship*, 22:1, 29-42. <https://doi.org/10.1080/09647770701264846>
- HEIN, Hilde Stern (2010): «Looking at museums from a feminist perspective». A: LEVIN, A. K. (Ed.), *Gender, sexuality and museums*, Abingdon, Routledge, p. 53-64.
- HENDERSON, PL (2017). «#WOMENSART @womensart1 A CASE STUDY». A: Jenna C., ASHTON (ed.), *Feminism and Museums: Intervention, Disruption and Change*, Edinburgh: MuseumEtc, pp. 264-275.

- HOOKS, Bel (1984). «A Movement to End Sexist Oppression». *Feminist Theory from Margin to Center*, 18-33. Boston, MA: South End Press.
- HOOKS, Bel (1991). *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics*. London: Turnaround.
- JANES, Robert R. i SANDELL, Richard (2019). «Posterity has arrived The necessary emergence of museum activism». *Museum Activism*. Routledge.
- JIMÉNEZ-ESQUINAS, Guadalupe (2016). «De ‘añadir mujeres y agitar’ a la despatriarcalización del patrimonio: la crítica patrimonial feminista». *Revista PH*, 89, p.137-140.
- JIMÉNEZ-ESQUINAS, Guadalupe (2017). «El patrimonio (también) es nuestro. Hacia una crítica patrimonial feminista». A: Arrieta URTIZBEREA, I. (ed.), *El género en el patrimonio cultural*, Bilbao, Universidad del País Vasco, pp. 19-48.
- JONES, Amelia (2010). *The Feminism and Visual Culture Reader (In Sight: Visual Culture)*. Routledge.
- JONES, Amelia i ASHTON, Jenna (2017). «On Feminist Curating: An Interview with Amelia Jones», en *Feminism and Museums: Intervention, Disruption and Change*, edited by Jenna C. ASHTON, 58-73. Edinburgh: MuseumEtc.
- JONES, Amelia: «Feminist Subjects versus Feminist Effects: The Curating of Feminist Art (or is it the Feminist Curating of Art?)», *On Curating*, 29 (2016), p. 5.
- KOKOHLI, Alexandra (2008). *Feminism reframed: reflections on art and difference*.
- KOKOHLI, Alexandra M. (2013). «The ‘Woman Artist’ as Curatorial Effect: The Case of Tracey Emin’s Scottish Retrospective.» En *Politics in a Glass Case: Feminism, exhibition cultures and curatorial transgressions* edited by Angela DIMITRAKAKI i Lara PERRY, 187-204. Liverpool: Liverpool University Press.
- KOSKOVICH, Gerard; ROMESBURG, Don i SUEYOSHI, Amy (2020). «Curators in Conversation: Conceiving the Queer Past at the GLBT Historical Society Museum». *Museum International*, 72:3-4, 66-79, DOI: 10.1080/13500775.2020.1873497
- KOSUT, Mary (2016). «Gender in the Museum». *Gender: Nature*. Hoogland and New York: Macmillan.
- KOSUT, Mary (2016). «Nature in the museum». A: Iris VAN DER TUIN (ed.), *Gender: nature*, Farmington Hills : Macmillan, p. 283-296.

- LEVIN, Amy K. (2010). *Gender, sexuality and museums: a routledge reader*. London: Routledge.
- LEVIN, Amy K. (2020). «Crossing Over: Museums as Spaces of Violence». *Museum International*, 72:3-4, 28-41, DOI: 10.1080/13500775.2020.1873492
- LLOYD, Alice B. «#MeToo vs. the Museum». *Weekly Standard*. December 15, 2017. Accessed March 09, 2018. <http://www.weeklystandard.com/metoo-vs.-themuseum/article/2010866>.
- LOMBA SERRANO, Concha (dir.) (2022). *Hacia poéticas de Género*. Gobierno de Aragón y Generalitat Valenciana.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ CAO, Marian (2011). *Mulier me fecit hacia un análisis feminista del arte y su educación*. Madrid: Horas y Horas.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ CAO, Marian (ed.) (2000). *Creación artística y mujeres. Recuperar la memoria*. Madrid: Narcea.
- LÓPEZ, Victoria i LLONCH, Nayra (2010). «Una panorámica de los museos de mujeres en el mundo». En *Her&Mus*, n. 3 (monográfico dedicado a Mujeres y Museos). Gijón: Trea, p. 12-18.
- LORENTE, Jesús P. (2003). *Museología crítica y arte contemporáneo*, Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- LORENTE, Jesús P. (2012). «Museología crítica: Museos y exposiciones como espacios públicos de controversia y participación colectiva», *Art.es*, 52, 98-103.
- LORENTE, Jesús P. (2015). «Estrategias museográficas actuales relacionadas con la museología crítica», *Complutum*, vol. 26 (2), 111-120.
- LORENTE, Jesús P. (2016). «From the white cube to a critical museography: the development of interrogative, plural and subjective museums discourses». A: MURAWSKA-MUTHESIUS, K.; PIOTROWSKI, P., *From museum critique to critical museum*, Abingdon, Routledge, 115-128.
- MACEIRA, Luz (2008). «Género y consumo cultural en museos: análisis y perspectivas». *La Ventana*, 27, pp. 205-230. http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1405-94362008000100008
- MAYAYO, Patricia (2013). «Después de “Genealogías feministas”; Estrategias feministas de intervención en los museos y tareas pendientes». *Investigaciones Feministas*, 4, p. 25-37. https://doi.org/10.5209/rev_INFE.2013.v4.41875.

- MOHANTY, Chandra Talpade (2001). «Bajo la mirada occidental: la crítica feminista y los discursos coloniales». *Nerter: Revista dedicada a la literatura, el arte y el conocimiento*, 2, p. 46-49.
- MOHANTY, Chandra Talpade (2008). «De vuelta a “Bajo los ojos de Occidente”: la solidaridad feminista a través de las luchas anticapitalistas». A: *Descolonizando el feminismo: teorías y prácticas desde los márgenes*, p. 404-467.
- MOHANTY, Chandra Talpade; TORRES, Lourdes i Russo, Ann (1991). *Third World women and the politics of feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- MOLINS, Patricia (2020). «Introducción: Museos y Feminismo. Dentro y fuera». *Espacio, Tiempo y Forma*, 8, p. 15-28.
- NOCHLIN, Linda (1973). «Why have there been no great women artists?». En HESS, T. B.; BAKER i E. C., *Art and sexual politics. Women's liberation, women artists and art history*, New York, MacMillan, p. 1-43.
- NOCHLIN, Linda (1989). *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-century Art and Society*. New York: Harper & Row.
- OFFEN, Karen i COLTON, Elizabeth L. (2007). «International Museum of Women» en *Museum International*, n. 236 (vol. 59, n. 4, 2007) (monográfico dedicat a dones i museus), Malden, MA, Blackwell Publishing.
- PACHTER, M. (1994). «The impact of feminist scholarship in collections, exhibitions and publications. Introduction». A: GLASER, J. R.; ZENETOU, A. (ed.), *Gender perspectives. Essays on women in museums*, Washington, Smithsonian Institution Press.
- POLLOCK, Griselda (1988). *Vision and Difference. Femenity, Feminism and Histories of Art*. Routledge.
- POLLOCK, Griselda (1999). *Differencing the canon*. Routledge.
- POLLOCK, Griselda (2007). *Encounters in the Virtual Feminist Museum. Time, Space, and the Archive*. Londres i Nova York, Routledge.
- QUEROL, M. Ángeles i HORNOS, Francisca (2015). «La representación de las mujeres en el nuevo Museo Arqueológico Nacional: comenzando por la Prehistoria», *Complutum*, 26 (2), p. 231-238. https://doi.org/10.5209/rev_CMPL.2015.v26.n2.50433

- REBOLLO, María José; ÁLVAREZ, Pablo (2020). «Women and educational heritage in Spanish university education museums: good practices and pending challenges for the incorporation of the gender perspective», *Paedagogica Historica*.
- REILLY, Maura (2017). «Notes from the inside: Building a center for feminist art». A: ASHTON, Jenna C. (ed.). *Feminism and Museums: Intervention, Disruption and Change*. Edinburg i Boston: Museumsetc, vol. I, p. 16-41.
- RIVIÈRE, Georges H. et al., (1989). *La muséologie selon Georges Henri Rivière*, Paris, Dunod.
- ROMA, Josefina (2010). «La mujer como salvaguarda del patrimonio. Un ejemplo en la creación de museos», *Her&Mus*, n. 3 (monogràfic dedicat a dones i museus). Gijón, Trea, p. 25-35.
- ROUNDS, Jay (2006). «Doing identity work in museums» a *Curator*, vol. 49, n. 2, Maryland, Altamira Press, p. 133-149, <https://doi.org/10.1111/j.2151-6952.2006.tb00208.x>
- SANTACANA, Joan i LLONCH, Nayra (2010), «Hacia una nueva museología de y para la mujer», *Her&Mus*, 3, p. 8-11.
- SAURET GUERRERO, Teresa i RODRÍGUEZ ORTEGA, Nuria (2013). «Ética y museología: Sobre la museología como postura ética y como práctica». *Museos.es: Revista de la Subdirección General de Museos Estatales*, p. 86-97.
- SOLBES BORJA, Clara i ROCA CABRERA, María (2020). «Redes museales en clave feminista. El caso «Relecturas», *Espacio, Tiempo y Forma (Historia del Arte), Feminismo y museo. Un imaginario en construcción*, 8. <https://doi.org/10.5944/etfvii.8.2020.27422>.
- SJÖHOLM SKRUBBE, Jessica (2016). *Curating Differently: Feminisms, Exhibitions and Curatorial Spaces*. Cambridge Scholars Publishing
- SCHÖNWEGER, Astrid (2010). «Network Woman in Museum. Museos de la mujer se conectan entre sí», *Her&Mus*, n. 3 (monogràfic dedicat a dones i museus). Gijón, Trea, p. 55.
- SCHÖNWEGER, Astrid (2017). «Women's Museums: Hubs for Feminism», en *Feminism and Museums: Intervention, Disruption and Change*, edited by Jenna C. Ashton, Edinburgh: MuseumEtc., p. 156-183.

- SCHUTTE, Ofelia (1998). «Cultural Alterity: Cross-Cultural Communication and Feminist Theory in North-South Contexts». *Hypatia*, 13(2), 53-72. <http://www.jstor.org/stable/3810637>
- SHELTON, Anthony (2013). «Critical museology. A manifesto». *Museum Worlds Advances in Research*, p. 7-23.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty (2010). «Can the subaltern speak?». A: MORRIS, R. (ed.) *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. New York: Columbia University Press.
- SULLIVAN, ROBERT (1994). «Evaluating the ethics and consciences of museums». A: GLASER, J. R. i ZENETOU, A. (ed.), *Gender perspectives. Essays on women in museums*, Washington, Smithsonian Institution Press, p. 100-107.
- TEJERO, Graciela (2007). «Why create a museum on women?» en *Museum International*, n. 236 (Vol. 59, n.º 4, 2007), Malden, MA, Blackwell Publishing, p. 63-67.
- THEBAUD, Françoise (2007). *Écrire l'histoire des femmes et du genre*, Lyon: ENS éditions.
- XARXA VIVES D'UNIVERSITATS. *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* [en línia]. Disponible a: <https://www.vives.org/programes/igualtat-generes/guies-docencia-universitaria-perspectiva-generes/>

Els museus van anar conformant-se a partir dels interessos i d'experiències masculines, tant pel que fa als conceptes, la selecció dels artefactes a conservar, com del relat construït a través de les exhibicions o la didàctica museística, però que també ha afectat a l'organització del treball, provocant que l'experiència, els espais i els treballs assignats a les dones hagen estat tradicionalment menystinguts i que les contribucions de les dones hagen estat invisibilitzades.

La Guia per a una docència universitària amb perspectiva d'Història de Museologia i Museografia ofereix propostes, exemples de bones pràctiques, recursos docents i eines de consulta que permetran incorporar en les noves generacions la perspectiva de gènere en la docència, la transferència de coneixement i la recerca.

Consulta les guies d'altres
disciplines a vives.org

Xarxa Vives
d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU. Universitat d'Alacant. Universitat d'Andorra. Universitat Autònoma de Barcelona. Universitat de Barcelona. Universitat CEU Cardenal Herrera. Universitat de Girona. Universitat de les Illes Balears. Universitat Internacional de Catalunya. Universitat Jaume I. Universitat de Lleida. Universitat Miguel Hernández d'Elx. Universitat Oberta de Catalunya. Universitat de Perpinyà Via Domitia. Universitat Politècnica de Catalunya. Universitat Politècnica de València. Universitat Pompeu Fabra. Universitat Ramon Llull. Universitat Rovira i Virgili. Universitat de Sàsser. Universitat de València. Universitat de Vic · Universitat Central de Catalunya.